

TARTU ÜLIKOOL

Filosoofia teaduskond

Semiootika ja filosoofia instituut

Semiootika osakond

Rao Pärnpuu

**Võimu mõjude kirjeldamine – objektiivsed ja subjektiivsed
huvid latentsetes konfliktides**

Kolmanda dimensiooni mõistmine ja praktiline kasulikkus

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Andreas Ventsel

Tartu 2013

Olen bakalaureusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Rao Pärnpuu

(allkiri)

.....

(kuupäev)

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. MIS PEITUB MÕISTE „HUVI“ TAGA JA KUIDAS SEDA MÕISTA LATENTSETES KONFLIKTIDES? ...	7
1.1. Kolm dimensiooni: latentsed konfliktid ja huvide erinevus	7
1.2. Semiootiline subjekt ja huvid	11
1.3. Huvide kujunemise kommunikatiivne aspekt	15
2. KONTRAFAKTUAALID	20
2.1. Ideaalvasted	20
2.2. Huvide ja tegude erinevus	22
2.3. Semiosfäär ja tõlkeprotsess	25
3. VÕIMU TOIMIMISE MEHHAANISMID	31
3.1. Käitumuslikud mehhanismid	33
4. EESTI MISSIOON IRAAGI SÕJAS	41
4.1. Kontekst	42
4.2. Peamised koodid	45
4.3. Huvide hierarhiad	49
4.4. Kontrafaktuaalid ja analüüs	53
KOKKUVÕTE	63
KASUTATUD KIRJANDUS	67
SUMMARY	72

SISSEJUHATUS

Antud bakalaureusetöö eesmärgiks on luua teoreetiline raamistik, mida oleks võimalik kasutada võimu varjatud mõjude analüüsiks. Töö allikmaterjaliks on Steven Lukesi 1974. aastal arendatud ja 2005. aastal oluliselt täiendatud võimuteooria, mis jaotab võimu mehhanismi kolmeks dimensiooniks, mis erinevates olukordades avalduvad. Lukesi ja tema kolmedimensioonilist võimuteooriat on peetud üheks olulisemaks edasiliikumiseks võimu analüüsis ning näiteks Mark Haugaard on nimetanud Lukesi koos Foucault'ga kõige mõjukamaks kirjutajaks võimu teemadel (Haugaard 2010: 427). Lukesi kolmas dimensioon käsitleb aspekte, kus võim mõjub subjektide huvidele, osaledes aktiivselt nende kujundamises ning on antud töö fookuses.

Kuigi Lukes annab esmase süsteemi võimu varjatud mõjude analüüsiks, esineb sellel ka mitmeid puuduseid ja vajakajäämisi, mis ei lase seda efektiivselt rakendada. Selle töö eesmärgiks on Lukesi kirjeldatud teooriat täiendada ja täpsustada, tehes seda eelkõige läbi kultuurisemiootiliste mõistete ja meetodite ning seejärel demonstreerida uuendatud teooria kasulikkust, tehes esmase näidisanalüüsi Eesti Iraagi missioonist. Lukesi teooria põhiliseks puuduseks on see, et see ei suuda adekvaatselt kirjeldada, kuidas alternatiivseid huvisid tuleks defineerida ning jätab täpsustamata või kasutab vaieldavaid kontseptsioone mitmete mõistete puhul, mis on tema jaoks kesksed. Siia alla kuulub nii huvide enda defineerimine kui ka nende kujunemise protsessi kirjeldamine. Seda probleemi proovin siinses töös ületada, defineerides täpsemalt subjekti ning subjekti huvide kujunemise protsessi. Samuti kasutan kultuurisemiootilisi kontseptsioone tõlkimisprotsessist, et siduda Lukesi poolt kirjeldatud alternatiivsete huvide meetodit subjekti enda tähendusväljadega.

Semiootikas on aina enam hakatud tegelema poliitilise diskursusega, eelkõige just läbi kultuurisemiootiliste kontseptsioonide ja mõistete. Sellega on tegelenud näiteks Pertti Ahonen (1987, 1993) ja Susan Petrelli (2006). Lukes ja laiemalt Ameerika sotsioloogia traditsioon (Dahl, Parsons, Scott ja teised) pole saanud väärilist tähelepanu Eesti kultuuriteoreetilistes käsitlustes, mis on eelkõige keskendunud võimuaspektides Essexi koolkonnale ning Prantsuse traditsioonile. Seetõttu on antud töö lisaeesmärgiks ka selle vahe osaline ületamine ning mõlema poole ühendamine võimuteoorias.

Poliitiline semiootika kui teadus on suhteliselt uus nähtus. Eestis on selle teemaga tegelenud eelkõige Andreas Ventsel, kes on käsitlenud hegemoonia semiootilist teooriat (Ventsel 2009) ning Peeter Selg, kes tegeleb semiootilise poliititeooriaga (Selg 2011) või Daniele Monticelli, kes on tegelenud totalisatsiooni ja detotalisatsiooni temaatikaga (Monticelli 2008). Seetõttu on tähtis poliitilise semiootika teoreetilise ja praktilise baasi suurendamine, sest see on tõestanud ennast kasuliku lähenemisena poliitilise diskursuse teemadele. Selles töös tõestan, et kultuurisemiootiline lähenemine on kasulik võimuprobleemide analüüsis ning annab olulisi lisandusi Lukesi teooria struktuuri.

Töö ülesehitus lähtub eesmärgist anda lugejale põhjalik ülevaade Lukesi kolmanda dimensiooni olemusest ning lahata sellega seonduvaid põhimõisteid, sidudes neid Juri Lotmani kultuurisemiootiliste kontseptsioonidega. Teoreetilise osa eesmärk on analüüsida ja defineerida vajalikud alusmõisted ning kontseptsioonid ja luua selge metodoloogia praktilistele uurimustele lähenemiseks. Praktilise osa eesmärgiks on demonstreerida teooria kasulikkust ning võimekust võimusuhte analüüsis.

Töö algab sissejuhatusega Lukesi kolme dimensiooni teooriasse ning käsitleb lähemalt mõistet, mis on esitatud teooria jaoks keskne – nimelt huvid ja nende mõistmine. Selle jaoks analüüsin lähemalt seda kuidas mõista objektiivsete ja subjektiivsete huvide küsimust subjekti seisukohalt ning kuidas seda käsitleda kommunikatiivsest aspektist. Töö teises ja kolmandas peatükis arendan võimuanalüüsi jaoks kahte vajalikku osa – kontrafaktuaalid ja võimumehhanismid. Mõlema puhul kujuneb tähtsaks Lukesi teooria sidumine kultuurisemiootiliste meetoditega ning selge lähenemisviisi väljatöötamine, millega oleks võimalik teha võimusuhte praktilist analüüsi. Töö neljandas peatükis tegelen praktilise analüüsiga, mille eesmärgiks on teooria näitlikustamine ning selle kasulikkuse väljatoomine.

Empiiriliseks uurimismaterjaliks on valitud kajastus Iraagi missioonist Eesti ajakirjanduses (valimiks on võetud kaks suurimat päevalehte: Postimees ja Eesti Päevaleht ning perioodiks august 2002 kuni märts 2013 – kokku 160 artiklit). Uurimiseesmärgiks on lahata konteksti ja asjaolusid, milles kujunes Eesti otsus Iraagi sõjast osa võtta. Lahkan peamiseid võimusuhteid, mis Eesti riigi huvisid kujundasid ning postuleerin võimalikud alternatiivid. Eesti osalust Iraagi missioonis on uuritud eelkõige sõjategevuse vaatepunktist, kuid vähe on käsitletud poliitilist olukorda, milles erinevaid otsuseid on tehtud. Tegemist on sündmusega, mis koondas endasse väga erinevad huvid ning

võimalused ja mängis olulist rolli Eesti rahvusvahelise positsiooni kujunemises sel sajandil.

1. MIS PEITUB MÕISTE „HUVI“ TAGA JA KUIDAS SEDA MÕISTA LATENTSETES KONFLIKTIDES?

1.1. Kolm dimensiooni: latentsed konfliktid ja huvide erinevus

Steven Lukes eristab oma raamatus „Power: A Radical View“ (1974) kolme erinevat võimu toimimise viisi. Esimest dimensiooni nimetab ta pluralistlikuks, lähtudes selle koolkonna, mille tuntuim esindaja on Robert Dahl, võimudefinitsioonist. Pluralistide (antud juhul on tegemist pluralismiga, mis vastandub elitismile, mitte pluralismiga, mis vastandub essentsialismile) järgi on võimalik uurida võimu toimimist läbi avaliku poliitika ning tuvastada võimu ulatust seeläbi, missugused huvid peale jäävad. Kui avalikus ruumis tekivad konfliktid erinevate huvide vahel, siis konflikti lahenemine annab meile uut informatsiooni võimuhete jaotumise kohta ühiskonnas.

Võim on defineeritud läbi tegevuse konfliktsituatsioonides. Dahli järgi saame rääkida võimust ainult nendes olukordades, kus A suudab panna B *tegema* midagi, mida B poleks muidu teinud (1957:202-203). Peamine tähelepanu on suunatud vaadeldavale käitumisele, mis eeldab ka vaadeldava konflikti olemasolu.

Pluralistide jaoks ei eksisteeri võimalust, et oma huvidest ei pruugita teadlikud olla või et neid ei suudeta iseseisvalt artikuleerida. Sel teemal on kõige selgemalt kirjutanud Palsby:

...jättes kõrvale eelduse, et on olemas objektiivsed huvid (ehk huvivid on võimalik määratleda kolmandate isikute poolt – R.P.), võime me vaadelda klassisiseseid eriarvamusi kui klassisiseseid huvidekonflikte ja klassidevahelisi kokkuleppeid kui klassidevahelist huvide harmooniat. Vastupidist väita tundub loomuvastane. Kui informatsioon gruppide tegeliku käitumise kohta oma keskkonnas ei ole vajalik (kui see on erinev uurija ootustest), siis on võimatu ümber lükata stratifikatsiooniteooria empiirilisi väiteid (mis postuleerivad klasside huvid) ning neid tuleb käsitleda rohkem metafüüsiliste kui empiirilistena. Eeldus, et klassi päris huvivid saab neile määrata uurija, lubab sellel uurijal süüdistada uuritavat klassi võltsteadlikkuses, kui ei nõustuta uurija hinnanguga. (Palsby 1963:22-23)¹

¹ „...rejecting this presumption of ‘objectivity of interests’, we may view instances of intraclass disagreement as intraclass conflict of interests, and interclass agreement as interclass harmony of interests. To maintain the opposite seems perverse. If information about the actual behavior of groups in the community is not considered relevant when it is different from the researcher’s expectations, then it is impossible ever to

Võimu teise dimensiooni allikana näeb Lukes kriitikat, mille tegid Bachrach ja Baratz pluralistide teooria kohta. Oma 1962. aasta töös „Two Faces of Power“ toovad nad esile, et Dahli ja teiste teooria ei pööra tähelepanu võimu varjatud mõjule ning seepärast täiendasid antud teooriat oluliselt. Lisaks nähtavate konfliktide lahendamisele mõjub võim ka sellele, missugustel konfliktidel lastakse üldse avaliku ruumi huviorbiiti tekkida ning missugused teemad lükatakse „varjusruma“. Nad on küll olemas, aga jäetud ilma tähelepanuta:

Muidugi rakendatakse võimu, kui A osaleb otsustes, mis mõjutavad B-d. Lisaks rakendatakse võimu ka siis, kui A pühendab enda energia sellele, et loob ja kinnistab sotsiaalseid ja poliitilisi väärtuseid ning institutsionaalseid praktikaid, mis piiravad poliitilist protsessi selle poolest, et avalikus ruumis käsitletakse vaid neid teemasid, mis on A jaoks ohutud. Sel määral, kui see A-l õnnestub, on B tegevus piiratud, sest tal ei ole praktiliselt võimalik tõstatada mingeid teemasid, mille tulemus võiks kahjustada A huvisid. (Bachrach & Baratz 1962:948)²

Mida tähendab see praktikas? Mingite teemade vältimist on võimalik vaadelda allasurutud subjektide rahuolematuses (*grievances*) (Bachrach & Baratz 1970:49). Bachrach ja Baratz jäävad truuks biheiviorismile (mis on iseloomulik ka pluralistidele) ning eeldavad, et konflikt peab siiski olema vaadeldav ja käitumises väljenduv, isegi kui see on varjatud. Nad ei pea vaadeldava konflikti puudumisel analüüsi võimalikuks, sest ei ole võimalik määratleda, kas tegemist on siira konsensusega või pealesurutud eelistustega (Lukes 2005: 24).

Lukesi enda sõnastatud kolmas dimensioon proovibki ületada eelnevate lähenemiste vaadeldava käitumise kesksust, olles kriitiline liigse biheiviorismi suhtes. Ta ei lükka ümber eelnevaid teooriaid võimu kohta, vaid leiab, et nendele lisaks on olemas ka kolmas, palju varjatum viis, kuidas võim võib töötada.

Probleem tundub olevat selles, et nii Bachrach ja Baratz kui ka pluralistid arvavad, et kuna võim, nagu nemad seda kontseptualiseerivad, avaldab ennast ainult reaalsete konfliktide olukorras, siis võib sellest järeldada, et konfliktide olemasolu on võimu jaoks vajalik. See täheldus aga eirab, et

disprove the empirical propositions of the stratification theory [which postulate class interests], and they will then have to be regarded as metaphysical rather than empirical statements. The presumption that the 'real' interests of a class can be assigned to them by an analyst allows the analyst to charge 'false class consciousness' when the class in question disagrees with the analyst.“

²„Of course power is exercised when A participates in the making of decisions that affect B. But power is also exercised when A devotes his energies to creating or reinforcing social and political values and institutional practices that limit the scope of the political process to public consideration of only those issues which are comparatively innocuous to A. To the extent that A succeeds in doing this, B is prevented, for all practical purposes, from bringing to the fore any issues that might in their resolution be seriously detrimental to A's set of preferences?“

võimu kõige efektiivsem ja salakavalam toimimisviis on selliste konfliktide tekkimise vältimine. (Lukes 2005:27)³

Lisaks eelnevatele eksisteerib ka kolmas konflikti vorm – latentne konflikt. Selles säilib potentsiaalne konflikti võimalus, kuid see ei pruugi mitte kunagi aktualiseeruda ja seetõttu ei pruugi me seda kunagi näha (Lukes 2005: 28). Latentne konflikt eksisteerib siis, kui subjektid, kes võimu kasutavad, vastanduvad subjektidele, kelle objektiivsed huvid on sellega konfliktis, kuid kes ise ei ole sellest teadlikud. Nad ei teadvusta enda huvisid või leiavad, et neil on tegelikud mingid alternatiivsed huvid, mille kujunemises on võim aktiivset rolli mänginud.

Viimane väide vajab kindlasti lähemat selgitamist. Latentsete konfliktidega toob Lukes sisse eristuse objektiivsete ja subjektiivsete huvide vahel. Subjektiivsed huvid on need, mis väljenduvad esimese ja teise dimensiooni puhul – meil on oma huvid, mis me oleme iseenda jaoks defineerinud (s.t. et me vähemalt mingil tasandil mõistame, mida me soovime – see ei pruugi olla teadlik või täpselt sõnastatud) ja me tegutseme selle nimel, et need konfliktides peale jääks.

Näiteks, kui tunneme, et meie huvides tarbijatena on toodete madalam maksustamine, et meil oleks odavam neid soetada, siis tegemist on meie endi subjektiivse arvamusega, mille eest me võitleme. Seda, kas meie huvi antud juhul peale jääb ja kas valitsus muudab maksupoliitikat, kirjeldab esimene dimensioon. Kui me räägime sellest, et valitsus ei lase antud teemal esile kerkida ning peab seda vähetahtsaks, eirates paljude tarbijate soovi, saame me olukorda kirjeldada läbi teise dimensiooni.

Mis juhtub, kui olukord ümber pöörata? Oletame, et toodete madalama maksustamise idee on meile andnud hoopis tootjad, kes soovivad, et tarbimine suureneks, kuid kelle eesmärgiks ei ole mitte tarbijate, vaid enda heaolu, ning suurema tarbimisvõimega kaasnevad ka madalama kvaliteediga tooted, sest tarbijatel on võimalus neid tihedamini välja vahetada. Tarbija võib olla arvamusel, et suurem ostuvõime tähendab tema jaoks paremat tulemust, kuid tegelikult oleks tema esmaseks huviks hoopis see, et tema poolt ostetavad tooted oleksid kvaliteetsed ja vastupidavad. (Võib eksisteerida ka

³ „The trouble seems to be that both Bachrach and Baratz and the pluralists suppose that because power, as they conceptualize it, only shows up in cases of actual conflict, it follows that actual conflict is necessary to power. But this is to ignore the crucial point that the most effective and insidious use of power is to prevent such conflict from arising in the first place.“

kolmas võimalus, kus madalamad maksud on nii tootjate kui tarbijate huvides – tootjatel on võimalik rohkem müüa ja tarbija saab osta sama kvaliteetseid asju odavamalt hinnaga. Sellise võimaluse puhul ei ole aga tegemist huvide konfliktiga vaid harmooniaga. See ei lange antud töö uurimisalasse, kuid kindlasti ei tohiks selliseid võimalusi unustada.)

Seetõttu on võimalik rääkida sellest, et tarbija subjektiivne huvi (mis väljendub tema käitumises) on, et tarbimine oleks vähem maksustatud, kuid tema tegelik (objektiivne) huvi seisneb hoopis selles, et tarbimisvõime suurenemisega jääks kvaliteet vähemalt sama heaks või tõuseks. Tegemist on näitega latentsest konfliktist, kus huvide konfliktiga võimalus tootjate ja tarbijate vahel eksisteerib, kuid see ei avaldu, sest üks osapooltest ei teadvusta oma objektiivseid huvisid, sest on mõjutatud teise osapoole poolt.

Lukes kritiseerib esimese ja teise dimensiooni puhul kolme aspekti: 1) tegemist on liiga käitumispõhiste lähenemistega; 2) lähtutakse eeldusest, et võimu teostamiseks peab olemas olema vaadeldav konflikt; 3) võimu rakendamisega kaasnevad reaalsed kaebused või rahulolematuse (*grievances*) tekkinud olukorra üle (Lukes 2005: 25-28).

Ülaltoodud näite puhul puudub vaadeldav konflikt, sest tootjad ja tarbijad on samal meelel. Samuti võib, aga ei pruugi, see võimusuhe käitumispõhiselt väljenduda. Kui tegemist on näiteks otsese manipulatsiooniga tootjate poolt, siis võib öelda, et sündmus on käitumispõhine, see tähendab, on tehtud teadlikke valikuid kindlate subjektide poolt. Kui aga näiteks tarbijate nõusolek sellise olukorraga sünnib domineeriva diskursuse omaksvõtust (kus näiteks eeldataksegi, et toodete eluead pidevalt lühenevad, sest innovatsioonitsüklid muutuvad sagedasemaks), siis ei ole võimalik enam nii spetsiifiliselt võimu mõju kirjeldada ja tuleb lähtuda laiemast diskursuseanalüüsist. Rahulolematuse aspekt on otseselt sõltuv eelmisest kahest – mida vähem on näha vaadeldavat konfliktiga ja mida vähem on latentsel konfliktil biheivioristlike tunnuseid, seda väiksem on tõenäosus rahulolematuse tekkeks. (Alternatiivselt on võimalik, et tekib näiteks mingi rahulolematuse, kuid seda kas ei suudeta defineerida või see väljendub läbi mõne muu probleemi või konfliktiga.)

Kuna nende aspektide olemasolus on võimalikud erinevad tugevused ja olukorrad, kus näiteks kaks nõudmist on täidetud, aga kolmas vaid osaliselt, siis on võimalik paigutada uuritavat sündmust ka kuhugi teise ja kolmanda dimensiooni vahepeale (heaks näiteks on Matthew Crensoni uurimus USA linnade õhusaastepoliitikast (1971)). Seetõttu

ei tasu Lukesi kolme dimensiooni vaadelda, kui kindlalt fikseeritud kategooriaid, vaid kui erinevaid punkte võimu toimimismehhanismide skaalal.

1.2. Semiootiline subjekt ja huvid

„Me näeme asju lähtudes subjektiivsest vaatepunktist ning kuna asjad tõesti niimoodi ka on, saavutame teatud objektiivsuse vormi. See on õppetund, mida tänane ühiskond peaks uuesti läbima. Kõige lõplikum objektiivne vaatepunkt ei ole miski, mis on abstraheritud subjektiivsest: see sisaldab endas niipalju erinevaid subjektiivseid vaatepunkte kui on mõtetas ja vajalik.“⁴ Julian Baggini „I Still Love Kierkegaard“

Lukes kasutab mõistet 'subjekt' ilma seda defineerimata ja seetõttu säilib tema töös teatav ambivalentsus. Selleks, et huvide käsitlesega edasi liikuda, peame kõigepealt kirjeldama, mida tähendab see meie jaoks. See, kuidas mõistame subjekti, kujundab nii huvide mõistmist kui ka lähenemist uurimismetoodikale. Ühte kindlat definitsiooni mõistele 'subjekt' ei eksisteeri ja erinevad kirjeldused katavad erinevaid aspekte. Greimas on kirjutanud: „...subjekti kontseptsiooni on keeruline käsitleda ja annab aluse paljudele mitmesustele“⁵ (Greimas 1982: 319).

Siinsel lähenemisel võtame kasutusele 'aktiivsema' subjekti määratluse, mille kohta võib öelda, et: „...subjekti mõiste viitab teatud "olemisele," "aktiivsuse printsiibile," mis on võimeline lisaks teatud omaduste omamisele ka tegusid teostama“⁶ (Greimas 1982: 320). Ehk subjekti puhul pole tegemist lihtsalt objektiga, mis allub välismõjudele, vaid lisaks sellele kujundab ka subjekt ise ümbritsevat keskkonda.

Selline definitsioon on kõige lähedasem semiootilisele subjektile, mida Anti Randviir defineerib järgmiselt:

...rääkisime semiootilistest subjektidest kui tähenduslikest sfääridest, mille vahel tekkiv pingeväli teeb võimalikuks uue tähenduse tekke. Semiootilise tegevuse kaht peamist ala – semiootilise subjekti sidusana hoidmist ja suhtlust 'välisega' – saab siduda vastavate uurimistraditsioonidega seotud kahe suure üldmõistega semiootikas. Need mõisted on J. V. Uexküllil 'omailm'(Umwelt)

⁴ „We see how things are from a subjective point of view, and because they really are that way, a form of objectivity is achieved. This is a lesson that our present age needs to learn again. The most complete, objective point of view is not one that is abstracted from the subjective: it is one that incorporates as many subjective points of view as are relevant and needed.“

⁵ „...the concept of subject is difficult to handle and gives rise to numerous ambiguities.“

⁶ „...the term subject refers to a „being,“ to an „active principle“ capable not only of having qualities, but also carrying out acts“

ning J. M. Lotmani 'semiosfäär,' mis on võtmesõnad biosemiootilisele ja kultuurisemiootilisele perspektiivile ning viitavad vastavaile järkudele tähendustamise nii-öelda globaalprotsessis. (Randviir 2010: 72)

Omailma ja semiosfääri on võimalik subjektiga seostada järgmiselt: omailm võimaldab kirjeldada subjekti suhet teda ümbritsevasse keskkonda; semiosfäär annab meile võimaluse analüüsida märgiloomet subjektsiseselt (Randviir 2010: 73). Omailm (Umwelt) on organismi suletud maailm, mille piirid määravad tema tajuoorganid ja nende lahutusvõime (Uexküll 1982: 30). Omailm koosneb kõigest sellest, mis subjekt tajub (tajuilm) ja sellest, millele subjekt mõju omab (mõjuilm). Omailm annab meile kätte piirid, mille raames on subjektil üldse võimalus midagi tähenduslikku teada ja avastada.

Semiosfäär on J. Lotmani mõiste, millega ta kirjeldab semiootilist ruumi, millest väljaspool on *semiosis*'e olemasolu võimatu – tegemist on kontiinumiga, mis on täidetud erisuguste semiootiliste moodustistega (Lotman 1999: 12). Alles semiosfääri olemasolu muudab mingi märgilise tegevuse reaalseks, sidudes selle ühtse tervikuga (Lotman 1999: 12). Üks olulisemaid osasid semiosfäärist on piir, mis eraldab selle semiootikavälisest ja võõrsemiootilisest ruumist (Lotman 1999: 12-18). Nagu Randviir on täheldanud, tekib sellega seoses mitmeid problemaatilisi küsimusi. Nimelt ei saa semiosfääri piiri käsitleda niivõrd selgepiirilise ja totalitaarsena, kui seda tegi Lotman, sest sellega kaasneks võrdlemise võimatus – ei ole võimalik eristada tähenduslikku mitte-tähenduslikust, sest hakates kirjeldama seda, mis asub teispool piiri, muutub see juba osaks semiosfäärist endast, ületades sellesama piiri:

Semiootilise reaalia seesmisest vaatepunktist lähtudes saab tegelikes juhtumiuuringutes kirjeldada tähendusrikast maailma just taustsüsteemi põhjal, mille sageli moodustab 'mittekultuuriline' või 'mittetekstuaalne'. Et täpsustada semiootilise objekti identiteedi diskursust, st selle (semiootilisi) piire, peame need piirid kuidagi esile tooma ja seda saab teostada vaid vastandades semiootilise reaalsuse välist selle seesmisega.[...] Kavatsedes viidata 'võõrsemiootilisele ruumile' kui nähtusele väljaspool semiosfääri, peame olema selle juba eelnevalt semiotiseerinud. (Randviir 2010: 75)

Kuna Randviiru jaoks tekitab ainult semiosfääri mõiste niivõrd palju probleeme ja ei ole piisav, võtab ta edasise suhtes kasutusele täpsema eristuse. Selleks, et teha vahet reaalsusel ja semiootilisel reaalsusel kasutab ta üheltpoolt määratlust loetamatu/arusaamatu/raskesti tõlgendatav ja teisalt loetav/arusaadav/interpreeritav (Randviir 2010: 76). „Vastandus, milles sisalduvad loetamatu/arusaamatu/raskesti tõlgendatav ning loetav/arusaadav/interpreeritav, toob sisse vaatepunktiteguri ja elimineerib semiosfääri liialt kategoorilise olemuse“ (Randviir 2010: 76).

Kuidas seostub selline käsitlus Lukesi kolme dimensiooniga ning eristusega subjektiivsete ja objektiivsete huvide vahel? Esimese ja teise dimensiooni puhul on mõiste 'subjektiivne' kasutamine huvide kirjeldamisel mõistetav. Subjektide huvide määratlemisel lähtutakse sellest, kuidas nad ise neid väljendavad ja ei pretendeerita ühelegi subjektiivlisele või neutraalsele positsioonile. Kolmanda dimensiooni puhul kaasneb sellega aga mitmeid probleeme. Lukes, öeldes, et kolmanda dimensiooni puhul on tegemist subjektide subjektiivsete huvide puhul vaid 'näiliste' huvidega (vastandudes 'päris' ehk objektiivsetele huvidele), tekitab teatud negatiivse konnotatsiooni subjektide tajutud huvide suhtes, mis kätkeb endas mustvalget lähenemist huvide väärtusele. Jääb mulje, et see, mida subjektid usuvad enda huvides olema, on vaid illusioon, mis omab tähtsust mitte nende endi pärast, vaid sellepärast, missugust mõju need omavad ühiskonnale laiemalt. Eitatakse, et subjekti näilised huvid latentsetes konfliktides omaksid iseenesest mingit väärtust subjekti enda jaoks – sellise väärtuse tajumine on vaid näiline. Seega pole ime, et Lukesi mudelit on palju kritiseeritud seepärast, et ta eeldab, et uurija peaks olema see, kes tuleb ja teeb subjektidele selgeks, mis nende tõelised huvid peaksid olema, lähenedes sellega rohkem etnotsentrismile kui objektiivsusele. Seetõttu loobun ma selles töös mõistete 'päris' ja 'näiline' kasutamisest – subjektide huvivid saab latentsete konfliktide puhul defineerida ikkagi lähtudes samast kultuurist, mille osa nad on, mitte mingist abstraktselt vaatepunktist (See teema tuleb lähemalt käsitlusele teises peatükis kontrafaktuaalide leidmise juures).

Siin osutuvadki kasulikuks Randviiru eristused ühelt poolt reaalsuse ja semiootilise reaalsuse ning teiselt poolt loetamatu/arusaamatu/raskesti tõlgendatava ja loetava/arusaadava/interpreeritava vahel. Semiootilise reaalsuse all mõistame kõike seda, mis on antud semiosfääri kontekstis subjektide jaoks tähenduslik. Iga subjekt omab erinevaid piire iseenda kujundatud semiosfääris, mis kõik kokku annavad laiema semiosfääri – lihtsamalt öeldes kuulub selle alla kõik, mida subjekt on suuteline mõistma. Kuid see, et me millestki aru ei saa, ei tähenda veel, et seda olemas ei oleks. Inimkonna ajalugu on olnud seotud oma tähendusvälja pideva suurenemisega, vaadates kasvõi ainult teaduse arengukäiku, kus eelnevalt mõistetamatud fenomenid on saanud igapäevaste tähendusväljade osaks. Reaalsust võibki selles kontekstis pidada mõistetava ja potentsiaalselt mõistetava kogumikuks. See koosneb kõigest, mis on meie semiootilise reaalsuse osa, ja kõigest, mille puhul on põhimõtteliselt võimalik, et sellest saab tähenduslik teadmine.

See, mis on loetamatu/arusaamatu/raskesti tõlgendatav, ei ole kättesaamatu. Tegemist on võõrsemiootilise ruumiga (mida subjektid tajuvad organiseerimata, mittetekstuaalsena), mille tõlgendamine paneb selle, millest me aru saame, vajalikku konteksti. Suurendades teadmiste osakaalu subjekti tähenduslikus ruumis, suurendame ka subjekti võimalusi teha enda seisukohalt paremaid valikuid. Selles kontekstis ei tuleks Lukesi objektiivseid huvisid mõista ainuõigsusena, vaid subjektiivsete huvide paljususena, kus tuuakse välja alternatiivsete huvide võimalikkus koos põhjendavate argumentidega, miks see vajalik ja parem on, tehes subjektid teadlikuks võimuhete mõjust. Subjektil avaneb võimalus paremaks mõistmiseks ning otsustamiseks ja seeläbi toimub ka latentse konflikti 'paljastamine'. Latentse konflikti määratlemisega kaasneb automaatselt võimalus selle realiseerumiseks (see ei pruugi veel tähendada võimuhete lagunemist, vaid pigem seda, et need avalduvad edaspidi teistsuguses vormis).

Siinkohal soovin sisse tuua kompetentsuse küsimuse, mis huvide paljususega ja nende vahel otsustamisega paratamatult tekib. Selleks vaatame kõigepealt, mida kirjutab Greimas subjektidest:

Narratiivne skeem on hüpoteetiline mudel narratiivsuse üldisest ülesehitusest, mis proovib kirjeldada vorme mille läbi subjekt kujutab ette oma elu kui projekti, realisatsiooni ja saatust. Selline subjekt - mida kutsume semiootiliseks subjektiks - on paratamatult jagunenud paradigmaatiliselt... [...] Enamgi veel, narratiivne skeem varustab igat tegutsevat subjekti domeeniga, mis võimaldab kompetentsuse omandamist, mis on oma olemuselt modaalne. Seetõttu on võimalik kompetentse subjekti tüpologia, sõltuvalt sellest, missugust tüüpi kompetentsist juttu on.⁷ (Greimas 1982: 321)

Käsitledes subjekte narratiivsete skeemidena, kes viivad ellu oma 'elu projekti', saame rääkida subjektide kompetentsusest, mille all mõistame nende võimet teha valikuid oma narratiivis ehk subjektiks olemise ajal. Kui me mõistame objektiivse all eelkõige subjektiivsete paljusust (ehk liikumist maksimeeritud teadmise poole), tõuseb päevakorda subjekti võime erinevate subjektiivsete huvide paradigmasid võrrelda ja klassifitseerida.

Uurija jaoks, kes tegeleb latentsete konfliktidega, tähendab see, et eesmärgiks on esile tuua erinevad alternatiivsed huvid, mis uurija seisukohalt on põhjendatult paremad

⁷ „In contrast, the narrative schema is a hypothetical model of the general organization of narrativity that attempts to account for the forms by which the subject conceives its life as a project, realization, and destiny. Such a subject – which we will call a semiotic subject- is inevitably divided paradigmatically...[...]Moreover, the narrative schema provides, for any performing subject, a domain for the acquisition of competence, which is modal in nature. Thus a typology of competent subjects will be possible, depending on the nature of the competence they are endowed with.“

uuritava subjekti jaoks. See ei tähenda, et need põhjendused lähtuksid uurija enda eelistustest või väärtustest, vaid need on leitud kultuuri enda seest, lähtudes kas kultuuri enda peegeldustest või subjektide käitumisest (vaata lähemalt 2.1 ja 2.2).

See aga ei tähenda seda, et subjekt need huvid automaatselt peaks omaks võtma. Subjekti vaatenurgast on tegemist tema tähendusvälja laiendamisega, mille ta enda jaoks omakorda mõtestab ning teeb oma kompetentsusest lähtudes mingisuguse otsuse (antud juhul räägime kompetentsusest mõista kehtivaid võimusuhteid ja suhestada neid oma identiteediga).

1.3. Huvide kujunemise kommunikatiivne aspekt

„Orgaaniline seos kultuuri ja kommunikatsiooni vahel on üks tänapäeva kulturoloogia põhitõdedest“ (Lotman 2011:127)

Kirjeldamiseks huvide kujunemise protsessi, on kasulik pöörduda Juri Lotmani autokommunikatsiooni teooria juurde, mis aitab meil paremini kontseptualiseerida, kuidas subjektid konstrueerivad enda jaoks huvisid ja nende tähendusvälju. Lotman eristab kultuuri toimimises kahte kommunikatiivset aspekti, mis seda vormivad.

Esimest nimetab ta MINA-TEMA kommunikatsiooniks, mis on tüüpilisem. „...kus MINA on edastamise subjekt, informatsiooni adressant-valdaja, TEMA aga objekt, adressaat. Sel juhul eeldatakse, et enne kommunikatsiooniakti algust on teatav teade „minu“ jaoks tuttav, „tema“ jaoks aga tundmatu“ (Lotman 2011:128). MINA-TEMA akt paigutab informatsiooni ümber ruumis, edastades seda ühelt subjektilt teisele.

Teine tüüp on MINA-MINA kommunikatsioon, kus subjekt edastab informatsiooni iseendale. See võib väljenduda nii mnemoonilise funktsioonina kui ka ilma selleta. Kui MINA-TEMA akt paigutab informatsiooni ümber ruumis, siis MINA-MINA teeb seda ajas (Lotman:128). „Iseendale juba tuttava informatsiooni edastamine toimub kõigil juhtudel, kui seejuures tõuseb teate tähenduslikkuse aste“ (Lotman 2011:128).

MINA-TEMA süsteemis osutuvad muutuvaks mudelit raamivad elemendid (adressaat vahetab välja adressandi), püsivaks aga kood ja teade. Teade ning selles sisalduv informatsioon on konstantsed, vahetub informatsiooni kandja. MINA-MINA süsteemis jääb informatsiooni kandja samaks, kuid

teade formuleeritakse kommunikatsiooniprotsessis ümber ning see omandab uue tähenduse. See leiab aset tänu sellele, et lisandub uus – teine – kood ning lähtesõnum kodeeritakse ümber selle struktuuriühikutesse ning sellele antakse uue sõnumi jooned [...] Kui kommunikatsioon MINA-TEMA võimaldab informatsiooni edastada ainult teatavas konstantses mahus, siis kanalis MINA-MINA toimub selle kvalitatiivne transformatsioon, mis viib sellesama MINA ümberkujundamiseni. Esimesel juhul annab adressant teate edasi teisele, adressaadile, ise aga jääb selle akti käigus muutumatuks. Teisel juhul, andes teadet edasi iseendale, kujundab ta oma olemust sisemiselt ümber, kuivõrd isiksuse olemust võib tõlgendada sotsiaalselt tähenduslike koodide individuaalse valikuna, see valik aga siinkohal kommunikatsiooniakti käigus muutub. (Lotman 2011:129-130)

Mõlemad aspektid on kõikides aktides alati olemas ning omavahel komplekssetes seostes. MINA-MINA kommunikatsiooni ei saa vaadata väliskeskkonnast lahus, sest selle kanali kasutamine eeldab teatud lisakoodide sissetungi või mõnda muud impulssi, mis peavad tulema väljastpoolt ja mis paneksid sellele protsessile aluse (Lotman 2011:130). Kolmanda dimensiooni kontekstis tähendaks see seda, et subjektile antakse edasi informatsiooni MINA-TEMA kommunikatsiooni läbi, misjärel kasutab semiootiline subjekt saadud infot, et kujundada ümber enda tähendusväli läbi MINA-MINA kommunikatsiooni.

MINA-MINA kommunikatsioonil on tendents töötada korrastava funktsioonina, võttes kogutud assotsieerimata informatsiooni ning lülitades selle sekundaarsesse, süntagmaatilisel korrastatud süsteemi, ehk püüda lisada kogutud informatsioon olemasolevasse struktuuri, andes sellele uue tähenduse (Lotman 2011:138). „Mida rõhutatam on süntagmaatiline korrastatus, seda assotsiatiivsemaks ja vabamaks muutuvad semantilised seosed. Seepärast on tekstil kanalis MINA-MINA tendents kattuda individuaalsete tähendustega ning see seab indiviidi teadvusesse kogunevate korrastamata assotsiatsioonide organiseerija funktsiooni. Ta kujundab ümber seda autokommunikatsiooniprotsessis osalevat isiksust“ (Lotman 2011:138). Sisestatud kood muutub lähtepunktiks, mille läbi mõtestatakse kogutud individuaalsed informatsioonikillud, andes neile uue tähenduse. Seepärast on seesugune protsess niivõrd efektiivne ja tulemuslik – autokommunikatsiooni läbi ei omastata ainult uut informatsiooni, vaid kogu eelnevalt kogutud assotsieerimata teadmine mõtestatakse selle uue informatsiooni järgi. Näiteks kui korrastavaks koodiks on majanduslik diskursus, siis mõtestatakse kogu uus ja vana informatsioon majanduslikult arusaadavatesse terminettesse ümber või kui tegemist on religioosse diskursusega, tehakse seda lähtuvalt oma usust ja õpetustest.

Lotman eristab kahte mõistet: teade ja kood. Kui teade on eelkõige omane MINA-TEMA kommunikatsioonile, siis kood iseloomustab MINA-MINA kommunikatsiooni. Teate puhul on tegemist konkreetse info edasi andmisega, samal ajal kui kood on pigem mingi raamistik, milles teateid mõista (sarnaselt krüptograafiale, kus on vaja kasutada teatud koodi, et mõista teate sisu) (Lotman 2011:141). „Funktsionaalselt kasutatakse teksti mitte teate, vaid koodina siis, kui ta ei lisa juba olemasolevale uusi teadmisi, vaid transformeerib teksti loonud isiksuse enesemõtestamist ning tõlgib juba olemasoleva teate uude tähenduste süsteemi“ (Lotman 2011:141)

Lukes on öelnud võimu kohta järgmist:

...kas ei ole mitte kõige ülem ja reetlikum viis võimu toimimiseks - et vältida inimeste puhul igasuguste kaebuste teket - vormida nende tajusid, mõtlemist ja eelistusi selliselt, et nad aktsepteeriksid kehtivat süsteemi? Olgu see siis sellepärast, et nad ei suuda alternatiivi ette kujutada, või sellepärast, et nad tajuvad seda loomuliku ja muutumatuna või hindavad seda kui jumala poolt loodut ning kasulikku. (Lukes 2005:28)⁸

Ja siin peitub ka võti Lukesi mõistmiseks. Kui võimu kõige efektiivsem viis on see, et subjekt ise ei saa arugi selle toimimisest, vaid võtab olukorra omaks kui loomuliku, siis sellise olukorra kujunemisele aitab oluliselt kaasa MINA-MINA kommunikatsiooni transformeeriv ja korrastav efekt. Võimu kõige „reetlikum“ toimimisviis on autokommunikatsiooni koodiloomise protsessi kaaperdamine. Kui subjekt võtab omaks vastuvõetud koodi, ei ole vaja enam rohkem midagi teha, sest subjekt ise hakkab korrastama olemasolevat informatsiooni omaksuvõetud koodi raamides, kinnistades seda veelgi, kuni ühel momendil ei suuda ta enam ette kujutada alternatiive: „Üldiselt on tekst kodeeritud mõne domineeriva koodiga, mille kõrvalt võib leida lokaalseid (teise, kolmanda jne. astme) kodeeringuid“ (Lotman 2006: 287).

Siit tekib huvitav paradoks. Lotman leiab, et süntagmaatiline kood kujutab endast vaid puhtformaalset korrastatust ja see on semantilisest tähendusest täiesti vaba (või liigub selles suunas) (Lotman 2011:138). Kuidas aga on võimalik, et võim mõjub läbi viiside, kus ta on igasugusest tähendusest vaba ja kuidas on siis üldse võimalik seda tuvastada? Tuleb tähele panna Lotmani täpsustust, et kood liigub asemantilisuse suunas, kuid ei pruugi seal

⁸ „...is it not the supreme and most insidious exercise of power to prevent people, to whatever degree, from having grievances by shaping their perceptions, cognitions and preferences in such a way that they accept their role in the existing order of things, either because they can see or imagine no alternative to it, or because they see it as natural and unchangeable, or because they value it as divinely ordained and beneficial? „

päris olla. See aga ühtib Lukesi tähelepanekuga, et võim on efektiivseim, kui ta on varjatud. Kui kood veel omab mingeid semantilisi tähendusi, siis on võimul võimalik seda kuidagi läbi tähenduslike aktide mõjutada ja need muutused salvestatakse süntagmaatilisse struktuuri. Kui kood on muutunud aga asemantiliseks, on need mõjud salvestatud kui „loomulikud“. Ehk võimul on võimalik mõjuda siis, kui koodid pole autokommunikatsiooni protsessis veel täielikult kinnistunud ja tähendusest vabaks saanud või kui suudetakse dekonstrueerida asemantiline kood niimoodi, et subjekt hakkab selle süntagmaatilistest omadustest lahti ütlema. Sellega ei taha ma öelda, et asemantilises olekus oleksid võimusuhted automaatselt 'kadunud' – lihtsalt sellises olukorras ei ole neid võimalik enam analüüsida ja konkreetseid võimusuhteid tuvastada, vaid tuleb pöörduda kas minevikku (kui need veel tekkimas olid) või asemantilisusest kuidagi vabaneda. Seetõttu on kolmas dimensioon meie jaoks ka tihti tajumatu ja nõuab väga sügavat analüüsi, et seda avastada.

Näiteks töötab samasugusel mehhanismil brändide ülestöötamine. Maailmas on mitmeid brände, mida me võtame iseenesestmõistetava mõõdupuuna ning mille nimed on muutunud osaks loomulikust keelest. VHSi kassetid ei tähistanud üks hetk mitte JVC konkreetset toodet, mis 70-ndatel turule tuli, vaid muutus ülemaailmseks standardiks, puhtformaalseks viisiks, kuidas me oma videokassette tarbisime ja kasutasime. Kuid nende turule tulemise hetkel see veel nii ei olnud – tegemist oli karmi konkurentsiga, kus nad võistlesid Sony Betamaxiga, kes pakkus alternatiivset viisi videode salvestamiseks. Jäädes algses turulahingus peale, said nad turu niivõrd domineerivaks jõuks, et edaspidi kadus alternatiivsete meetodite vastu huvi ning need muutusid ebavajalikuks. Tänapäeval ei ole tähelühendil VHS enam mingit semantilist seost ei JVC ega nende tegevusega.

Uurija roll sellises olukorras on tuvastada alternatiivsete huvide olemasolu, millega kaasneks koodi tähenduse muutus ja uute koodide teke. Näiteks eelnevas näites on võimalik analüüsida seda, kas VHSi kinnistumisega said tarbijad endale tehniliselt või majanduslikult kõige parema toote ja kas nende huvides poleks olnud mõni alternatiiv, mis oleks paremini töötanud, kuid ei suutnud niivõrd kinnistunud oludes enam esile tõusta. Kuigi sellises olukorras ei ole uurija eesmärk ühe koodi teisega asendamine, vaid pigem koodide paljususe väljatoomine, tuleb ometi tähelepanu pöörata sellele, et sel protsessil endal on mitmeid võimu rakendamise tunnuseid – uurija kasutab oma positsiooni selleks, et veenda subjekti alternatiivseid huvisid omaks võtma. Seetõttu ei tohi uurimust ennast

esitleda kui neutraalset või lõplikku, vaid omaks võtta, et täieliku teadmise saavutamine pole võimalik ja kirjeldatav „laiendatud“ valik huvidest aitab küll subjektil paremaid otsuseid teha, kuid ei välista veel teistsuguste alternatiivide olemasolu. Sellega välditakse uuesti latentse konflikti lõksu langemist, tehes subjekti alternatiivide võimalikkusest juba ette teadlikuks.

2. KONTRAFAKTUAALID

Kolmanda dimensiooni uurimisel peab Lukes tähtsaks kahte aspekti: tuleb tuvastada vajalik kontrafaktuaal ning mehhanismid, mille kaudu võim avaldub (Lukes 2005: 44). Selles peatükis käsitleme lähemalt kontrafaktuaale ja nendega seonduvaid probleeme ning võimalusi. Kontrafaktuaali roll kolmanda dimensiooni juures on aidata luua eristust eksisteerivate ja võimalike huvide vahel. Kui me lähtume eeldusest, et subjekti subjektiivsed huvid ei ole tema objektiivsed huvid, siis kontrafaktuaaliga postuleerime alternatiivi, mis neid kirjeldada võiks. Kuid kuidas seda teha?

Selleks, et defineerida vajalik kontrafaktuaal, on vaja luua mingisugune metakultuuriline alus, mis võimaldaks ületada subjekti kodeeritud tähendusväljade süntagmaatilist struktuuri, kuid mis ei võtaks seda tehes aluseks uurija enda vaatepunkti. Selline lähenemine päästab meid uurijakesksest lähenemisest, võttes aluseks kultuuri enda vihjeid alternatiivide kirjeldamiseks.

Seda alust on meil võimalik kokku panna mitmest erinevast tükist, mis järgnevalt käsitlusele tulevad. Kõigepealt käsitleme Heymani ideaalvastete ja ühiskonna enda peegeldamise lähenemist ja seejärel vaatame, kuidas Lukes näeb Gramscis ja sotsiaalses käitumises võimalusi kontrafaktuaalide defineerimiseks. Lõpuks võtame käsitluse aluseks kultuurisemiootika ja tõlkimise kui meetodi kasutamise, millega on võimalik kõik tükid kokku siduda.

2.1. Ideaalvasted

Kuigi Heyman võtab võimu uurimisel tugevalt antropoloogilise positsiooni, millega kaasneb mitte ainult etnotsentrismi tunnistamine, vaid ka selle omaksvõtt, on võimalik kasutada tema lähenemist ka ilma sellesse langemata. Heyman vihjab sellele, et võimu toimimise uurimisel on vajalik astuda väljapoole selle struktuuri, et selgelt näha ja mõista neid süsteeme, mis seda kujundavad. Erinevate mustrite olemasolu ühiskonnas räägib

võimu rakendumisest ja selleks, et seda näha, peame me olema võimelised eralduma piisavalt muhrist, mida kultuur meie ümber koob (Heyman 2003:144). Selleks, et mitte laskuda sellise lähenemisega uurijakesksusesse, on vaja keskenduda sellele, kuidas mingi kultuur iseennast ja selle teiseseid võimalusi peegeldab. See tähendab, et kontrafaktuaali saab määratleda lähtuvalt kultuuri enda võimalustest – tuleb leida, mis tähendussüsteeme ja võimalusi kultuur ise pakub, mida subjekt ei ole enda jaoks mõtestanud.

Mõeldes erinevatest inimkogemustest kui ideaalvastetest (*counterpart ideal*) inimeste olukordadele, võime me küsida, kuidas kogukonnad ja suhted annavad või keelavad võimalusi inivididele nende loomise protsessis. On illustratiivne mõelda näiteks sellest, kuidas feminism pakub ideaalvasteid naiste võimekustele samal ajal, kui see dokumenteerib, kuidas mingid konkreetsed sotsiaalsed korrad kujundavad naiste subjektiivsusi. (Heyman 2003:145)⁹

Tuginedes teatud nähtuste uurimisel filosoofilistele ideaalidele, on meil võimalik neid vastandada samale maailmale, milles nad toimivad, ja teha seeläbi sisulist kriitikat, mis paljastab alternatiivsete võimaluste olemasolu:

Iga filosoofiline antropoloogia vastandab inimeste võimalusi puudulikule reaalsusele. Implikatsioon peitub selles, et erinevad struktuuraalse võimu suhted toodavad erinevas astmes realiseeringuid nendest ideaalidest, mis on kasulik arusaam mitte ainult selleks, et hinnata ja kaaluda võimu, vaid et mõista, missuguseid potentsiaale on blokeeritud ning missuguseid edendatud ja miks. Mõned raamistikud on oma olemuselt pessimistlikud ja võimu hinnatakse läbi selle, kuidas ta hoiab tagasi inimeste negatiivseid tendentse. Teised on optimistlikud ja küsivad, kuidas edendada positiivseid tendentse. (Heyman 2003:147)¹⁰

Lähtudes teatud väärtuselisest baasist on võimalik kõrvutada erinevaid ühiskonnagruppe, kuid selle baasi õigustus sõltub selle põhjendatusest ning viljakusest ja see baas peab tulenema uuritavast ühiskonnast endast, mitte olema uurija välja mõeldud.

Heyman ise toob näitena Richard Wilsoni uurimuse Lõuna-Aafrika tõe ja lepitusprotsessi tajumisest erinevate ühiskonnakihtide seas.

⁹ „By thinking of varied human experiences as counterpart ideals for situated individuals, we can ask how communities and relationships provide or deny capabilities to individuals in the process of ‘producing’ them. It is illustrative, for example, to think of how feminism offers counterpart ideals for women’s capabilities even as it documents how particular social orders shape women’s subjectivities.“

¹⁰ „Each philosophical anthropology, then, contrasts a human possibility with a flawed reality. The implication is that different relations of structural power produce different degrees of realization of such ideals, a useful point not only in weighing and judging power but in understanding exactly what potentials are blocked or promoted, and how. Some frameworks are essentially pessimistic and power orders are judged at how they prevent negative human tendencies, and others are optimistic, and ask how to promote positive ones.“

Näiteks Richard Wilson (2001) kasutab Lõuna-Aafrika etnograafiat istungite, töekomisjonide ja lepitusideoloogiate juures. Võrreldes riigi ja tänavataseme ideaale õiglusest ja reparatsioonidest paljastab ta tõe ja lepitusprotsessi manipulatsiooni post-apartheidilise riigiehitamise kasuks ja seeläbi tugevdab meie arusaamist populaarsest kriitikast ja väärtustest. Üle kõige kasutab ta juriidilist vastutust ideaalvastena, mis kerkib inimõiguste ja õigluse doktriinidest, et kritiseerida võimulolijate tegevust. (Heyman 2003:150)¹¹

Wilsoni kriitika sellele protsessile on, et post-apartheidi perioodil pöörati rohkem tähelepanu edasiliikumisele ja riigiehitamisele ning vähem prooviti tegeleda minevikuprotsesside hindamisega. Lõuna-Aafrika ei soovinud teha Nürnbergi-sarnaseid kohtuprotsesse, vaid otsustati anda välja amnestia, mis ei läinud kokku paljude ühiskonnaliikmete arusaamisega õiglusest ja inimõigustest. Võttes need kaks aspekti ette kultuuriideaalidena (sest hoolimata retributiivse õigusemõistmise puudumisele sooviti uues riigis õigusemõistmisele ja inimõigustele keskne roll anda), kritiseerib Wilson riigi käitumist läbi oma rahva huvide moonutamise.

2.2. Huvide ja tegude erinevus

Alternatiivse lähenemisena on võimalik kasutada erinevusi selles, kuidas inimesed mõtleavad ja käituvad. Lukes näeb paljutõotavaima lähenemisena Gramsci eristust mõtte ja teo vahel:

See ei saa olla midagi muud, kui väljendus sügavatest kontrastidest, mis on sotsiaalset ja ajaloolist laadi. See tähistab seda, et käsitletav sotsiaalne grupp võib tõesti omada enda arusaama maailmast, isegi kui see on vaid embrüoniline; kontseptsioon, mis väljendab ennast vaid tegevuses, kuid ainult mõnikord ja ootamatult, kui grupp töötab kui orgaaniline totaalsus. Aga seesama grupp on allumise ja intellektuaalse alistumise põhjustel võtnud omaks kontseptsiooni, mis ei ole tema enda oma ja mis on laenatud teiselt grupilt; ja ta annab sellele kontseptsioonile võimu verbaalselt ja usub ennast olevat seda järgiv, sest tegemist on kontseptsiooniga, mida ta järgib tavalistel aegadel, siis kui ta käitumine ei ole iseseisev ja autonoomne, vaid alluv ja alistuv. (Gramsci 1971:327)¹²

¹¹ „For example, Richard Wilson (2001) brings South African ethnography to bear on trials, truth commissions, and ideologies of reconciliation. Comparing national and street-level ideals of justice and reparation exposes the manipulation of the truth and reconciliation process in favor of post-apartheid nation-building, and strengthens our understanding of popular critiques and values. Above all, he uses legal accountability as a counterpart ideal rising out of human rights and justice doctrines to critique the actions of power-holders“

¹² „It cannot but be the expression of profounder contrasts of a social historical order. It signifies that the social group in question may indeed have its own conception of the world, even if only embryonic; a

Gramsci arvates on väga kasulik jälgida masse ebaharilikel hetkedel, sest sellest on võimalik tuletada nende tõelised huvid. Olukordades, kus nad käituvad radikaalselt teisiti, peab sellele olema mingi põhjus ja selle põhjuse leidmine võib aidata paremini mõista nende tõelisi huve.

Kuigi Lukes nõustub Gramsciga, arvab ta, et seda on võimalik näha ka normaalsetel aegadel ja pole vaja radikaalset muutust selle avaldumiseks (Lukes 2005: 50). Tema arvates on võimalik otsida selliseid märke olukordades, kus inimesed reageerivad tajutud võimalustele (mis ei pruugi olla alati reaalsed), et põgeneda võimu mõju alt. Siin hakkab olulist rolli mängima see, kuidas inimesed ise enda huvisid näevad ning kuidas nad vastavalt oma tajudele neid pärsivad või võimaldavad.

Lukes näeb sotsiaalses mobiilsuses midagi, mis võib anda selgeid vihjeid võimu toimimismehhanismide kohta (Lukes 2005: 51). Olukordades, kus inimesed reageerivad tugevalt uute võimaluste tekkimisele, võib rääkida võimumechanismide olemasolust, kuid siin ei tohi ajada segi olukordi, kus sotsiaalne mobiilsus võib näidata protesti võimu vastu ja olla seetõttu legitiimne, olukordadega, kus selline liikumine ja võimaluste kasutamine ongi osa süsteemist ja seetõttu pigem võimu kinnistav kui seda lagundav.

Viimase jaoks võib näitena kasutada liberalismi kui ideaalmudelit, mille üheks alusprintsipi on sotsiaalne mobiilsus. Liberalism lähtub sellest, et iga inimene peaks ise saavutama enda jaoks sobiliku positsiooni, lähtudes enda oskustest ja võimetest – määravaks ei tohi olla vanemate positsioon enne seda või mõni muu aspekt, mille üle neil endal pole kontrolli olnud ja mis ei mõjuta otseselt nende võimekust. Seetõttu muutub sotsiaalne mobiilsus ühiskonna loomulikuks osaks ja seda ei saa võtta automaatselt kui tõestust võimu varjatud mõju olemasolust. Küll aga ei tähenda see seda, et liberalistlikus ühiskonnas võimu varjatud mõju üldse ei eksisteeri. Sellisel juhul tuleks pigem uurida seda, kuidas on sotsiaalne mobiilsus takistatud – leida olukordi, kus oleks see pidanud toimuma, kuid oli mingisugune mitte-sündmus, mille tulemusena see ära jäi (mitte-sündmusi käsitleme lähemalt ka kolmandas peatükis).

conception which manifests itself in action, but occasionally and in flashes when, that is, the group is acting as an organic totality. But this same group has, for reasons of submission and intellectual subordination, adopted a conception which is not its own but is borrowed from another group; and it arms this conception verbally and believes itself to be following it, because this is the conception which it follows in 'normal times' that is when its conduct is not independent and autonomous, but submissive and subordinate.“

Lukesi näide sellest, kuidas sotsiaalne mobiilsus võib paljastada varjatud huvisid, on hinduismi klassisüsteem. Kuigi kehtiv süsteem ei luba mobiilsust erinevate kastide vahel, lähtudes sellest, et muutused võivad toimuda ainult läbi taassünni, siis ometi on selline liikumine olemas.

Srinivas argumenteerib, et 'majanduslik edenemine... tundub viivat grupi kommete ja eluviisi sanskritisatsioonini,' mis sõltub omakorda 'kollektiivsest soovist tõsta oma staatust sõprade, naabrite ja rivaalide ees.' Sellele järgneb 'nende meetodite omaksvõtt, läbi mille grupi staatus tõuseb' (Srinivas 1962: 56-7). Tundub, et sellele soovile eelneb üldiselt rikkuse omandamine, kuid poliitilise võimu, hariduse ja juhipositsiooni omandamine on samuti asjakohased. Lühidalt öeldes on olemas tõendeid, et eksisteerib oluline erinevus kahe kastisüsteemi vahel: On üks, mis eksisteerib üldise arusaamisena ja teine, mis eksisteerib reaalses igapäevases käitumises (Srinivas 1962: 56). Mis võib väljastpoolt vaatelejale tunduda väärtuste konsensusena (mis kinnistab ekstreemset, täpset ja stabiilset hierarhiat varjab fakti, et tajutud võimalustest, mis lubavad tõusta süsteemi hierarhias haaratakse (tihti just madalamates kastides) tihti kinni (ilma, et ise selle juures muututaks).¹³ (Lukes 2005: 51)

Süsteemi legitiimsus võetakse omaks, sest sellele ei nähta alternatiivi, kuid on olemas erinevus mõtte ja teo vahel, nagu seda mõtestas Gramsci (Lukes 2005: 51-52). Mõttes võetakse omaks kehtiv ideoloogia kastisüsteemi kujul, kuid kuna see ei kattu täielikult subjektide endi huvidega, liiguvad nende tegevused teises suunas. Lähtudes nende tegevusest on võimalik defineerida kontrafaktsuaal, mis seda seletaks ning siis võrrelda seda ühiskonna endaga (antud juhul võiks kontrafaktsuaaliks olla näiteks see, et hindud hindavad majanduslikku ja ühiskondlikku heaolu rohkem kui usulisi ja kultuurilisi piiranguid sotsiaalsele mobiilsusele). Heymani ideaalvasted ja Gramsci/Lukesi mõtete ja tegude eristamine toimivad mõlemad kultuuri üldises tähendusväljas ning seetõttu on oluline käsitleda laiemalt seda, kuidas erinevad tõlkimisprotsessid üldse toimuvad.

¹³ Srinivas argues that 'economic betterment . . . seems to lead to the Sanskritization of the customs and way of life of a group', which itself depends on 'the collective desire to rise high in the esteem of friends, neighbours and rivals' and is followed by 'the adoption of methods by which the status of the group is raised' (Srinivas 1962: 56-7). Such a desire is, it seems, usually preceded by the acquisition of wealth, but the acquisition of political power, education and leadership also seems to be relevant. In brief, the evidence suggests that there is a significant difference between the caste system as it exists in the 'popular conception' and as it actually operates (Srinivas 1962: 56). What to the outside observer may appear as a value consensus which sanctifies an extreme, elaborately precise and stable hierarchy actually conceals the fact that perceived opportunities of lower castes to rise within the system are very often, if not invariably, seized.

2.3. Semiosfäär ja tõlkeprotsess

Selleks, et mõista paremini tähendusvälju, milles subjektide huvid eksisteerivad ning milles kontrafaktuaalide loomine toimub, kasutan semiosfääri kontseptsiooni. Semiosfäär on Lotmani üks olulisemaid mudeleid: „Niisama nagu üksikuid biifsteeke kokku lappides ei saa me tulemuseks vasikat, küll aga võime vasika tükeldamisel saada biifsteegid, nii ei saa me ka semiootilisi üksikakte kokku liites semiootilist universumit. Vastupidi, alles niisuguse universumi – semiosfääri – olemasolu muudab mingi märgilise tegevuse reaalseks.“ (Lotman 1999: 12). Semiosfäär on see ala, mille sees on tähendusloome protsessid võimalikud ning mis on „kõikehõlmav“ s.t. et sellest väljapoole jäävas ei tajuta semiootilisi protsesse (Lotman eristab ka erinevaid semiosfääre, mis omavahel suhestuvad, kuid süsteemi loogika jääb sarnaseks). Asetsedes ühe semiosfääri sees on kõik sellest väljajääv tähendusetu ja omandab tähenduse alles siis, kui see enda semiosfääri tõlkida: „Semiosfääri "suletus" ilmneb selles, et ta ei saa kokku puutuda võõrsemiootiliste tekstidega ega mittetekstidega. Et need tema jaoks reaalsuseks muutuksid, peab ta nad mõnda oma siseruumi keelde tõlkima või mittesemiootilised faktid semiotiseerima“ (Lotman 1999: 12). Nagu eelmises peatükis sai käsitletud, ei ole võimalik semiosfääri piiri niivõrd totalitaarses võtmes käsitleda, sest semiosfääri kirjeldamiseks on vaja seda võrrelda võõrsemiootiliste aspektidega.

Võrdleme seda, kuidas suhestub Lukesi kontseptsioon kolmest dimensioonist semiosfääri konstruktsiooniga. Lukesi esimene dimensioon hõlmab enda alla konfliktid, mis avalduvad avalikus ruumis kõigi silme all ja kus neile osutatakse ka vastav staatus. Need on huvid ja teemad, mille valitsev diskursus on omaks võtnud, integreerinud ning need moodustavad selle poliitilise kultuuri tuuma. Semiosfääri keskel asetsemine annab nendele huvidele legitiimse staatuse ning on ka põhjuseks, miks me ajalooliselt just taolise võimu avaldumise mehhanismini esimesena jõudsime - need on osa semiosfääri tuumast ja läbi nende mõtestatakse ka ülejäänud maailma (mis toob endaga kaasa esimese dimensiooni suurima probleemi – nimelt selle, et kui kogu maailma mõtestatakse läbi avaliku sfääri sündmuste, siis tuumast välja jääv kaotab oma tähenduse ja seda ei võeta tõsiselt).

Sellele järgneb teine dimensioon, mis tegeleb nende huvide tähenduslike aspektidega, mis on avalikust ruumist mingil põhjusel kõrvale tõrjutud ja ei kuulu seetõttu

tuumikusse. Tegemist on konfliktidega, mis leiavad oma kodu semiosfääri perifeerias, või täpsemalt, läbi pideva hõõrdumise tuumikus asuvate huvidega ning enda kehtestamisega. Perifeeriast avaldub pidev surve tuumikule muutuda ja integreerida ka sellest väljapoole jääv. „See ergutab perifeerias tormilist kultuurilis-semiootilist ja majanduslikku kasvu, perifeeria kannab tsentrisse üle oma semiootilisi struktuure, tarnib sinna kultuuriliidreid ja lõpuks sõna otseses mõttes anastab kultuurilise tsentri. See omakorda virgutab (tavaliselt "lätetele" naasmise loosungi all) semiootilist arengut kultuuri tuumas, mis tegelikult kujutab endast nüüd juba uut, ajaloolise arengu käigus tekkinud struktuuri, kuid mõtestab end vanade struktuuride metakategooriates. Opositsioon tsepter/perifeeria asendub opositsiooniga eile/täna“ (Lotman 1999: 17). Ajalooliselt leiab mitmeid näiteid sellest, kuidas võim on üle kaldunud nendele, keda algselt on selle juurest kõrvale tõrjutud. Mustanahaliste emantsipatsioon Ameerikas oli suuresti seotud sellega, et mustanahalisi peetaks inimesteks - et neid tunnustataks avalikus ruumis võrdväärsete ja täisväärtuslikena. Tegemist on loomuliku tsükliga, mis pidevalt kultuuriruumi uuendab ja seeläbi kogu semiosfääri struktuuri muudab.

Kummal pool semiosfääri piiri paiknevana peaksime me vaatlema latentseid konflikte? Oma olemuselt on nad olemas, neil on mingi tähendus läbi selle, et nad omavad potentsiaali saada „reaalseks“ s.t. aktualiseeruda. Samas ei leidu neile semiootilises reaalsuses ühtegi tähenduslikku vastet, sest läbi tähenduslikkuse omastamise muutuksid nad juba osaks semiosfäärist. Selline kahesus teeb semiosfääri piiri potentsiaalseks asukohaks Lukesi kolmandale dimensioonile, mis kõigub semiootiliselt reaalse ja ebareealse piirimail, andes meile mõningaid vihjeid oma olemuse kohta, kuid jäädes oma täielikkuses varjatuks ja väljaspool asuvaks.

...piir, mis lahutab semiootilise suletud maailma semiootikavälisest reaalsusest, on läbitav. Seda piiri ületavad kogu aeg invasioonid semiootikavälisest sfäärist, mis sisse tungides toovad endaga kaasa dünaamika ja muudavad ruumi ennast, olgugi ühtlasi ka ise muutudes tema seaduste järgi. Samal ajal heidab semiootiline ruum endast pidevalt välja terveid kultuurikihte. Need ladestuvad kultuuri piiride taha ja ootavad oma aega, et taas temasse tungida, olles siis juba sedavõrd ununenud, et tunduvad uuena. Vahetus semiootikavälise sfääriga tagab ammendamatu dünaamikavaru. (Lotman 2005:132)

See annab meile kontseptuaalseid tööriistu, millega käsitleda seda, kuidas kujunevad kontrafaktuaalid latentsetes konfliktides, mida me võime mõtestada kui võõra semiosfääri osa. Selles semiosfääris ei ole tegemist potentsiaalsete, vaid juba avaldunud huvidega. Need kaks semiosfääri ei ole üksteisest täielikult lahus, vaid nende piirid

kattuvad. Seeläbi on meil võimalus tõlkida nende kahe süsteemi vahel ja öelda midagi uut esimese süsteemi kohta. Selle tõlkimisprotsessiga kaasneb omakorda piiri nihkumine, mis läbi suureneb subjekti semiosfääri tähenduslikkus.

Tõlkimise ja tõlkimatuse küsimus on omane kogu kultuurisemiootikale. Iga tekst on mitmeselt kodeeritud: „Kultuur on *olemuslikult* mitmekeelne ja tema tekstid realiseeruvad alati vähemalt kahe semiootilise süsteemi ruumis“ (Lotman *Tekst ja kultuuri mitmekeelsus*). Eksisteerib semiootiline algdualism, toimub pidev kahestumine nii maailmas kui ka inimeses endas ning ka iga kultuuri olemus on duaalne ja vastandlik ning sellest vastandusest ilmnebki selle sisemine konflikt, mis on tähendusloome protsessideks vajalik. Seesama vastandus kehtib ka erinevate huvide vahel, millest üks realiseerub, kuid kus mitmed eksisteerivad – nende vahel eksisteerib konflikt, mida on võimalik tähenduslikult kirjeldada.

Nagu eelnevalt sai läbi semiosfääri näite näidatud, on tõlkimatuse probleem omane ka Lukesile. Subjekti huvide vastandamine tekitab olukorra, kus meil eksisteerib kaks reaalsust – üks, mis on omane subjekti enda diskursusele, sellele, kuidas ta maailma tajub, ning teine, mis asub „väljaspool“ ja mis paneb subjekti huvid teda ümbritseva süsteemi konteksti.

Kuidas see tõlkimisprotsess toimib? „Välississetung kultuurisfääri saab teoks ümbernimetamise kaudu. Kuitahes tegusad ka oleksid välissündmused kultuurivälises sfääris (näiteks füüsikas, füsioloogilises, ainelises sfääris jne), ei mõjuta nad inimese teadvust seni, kuni ei muutu ise "inimlikuks", st semiootiliselt mõtestatuks. Inimmõtte jaoks eksisteerib ainult see, mis kuulub mõnesse tema, inimese keelde“ (Lotman 2005: 152). Selleks, et anda huvile tähenduslikkus uuritavas semiosfääris ja tuua see semiootilisse reaalsusesse, tuleb see nimetada, mis tähendab, et see tuleb suuta seostada nii subjekti enda maailmapildi kui ka ühiskonna ja kultuuri laiema raamistikuga – see peab sobituma subjekti semiootilisse reaalsusesse. (Paremaks mõistmiseks võib siin kasutada näidet sellest, kui kiviaja inimene satuks tänapäeva maailma ja keegi prooviks talle seletada, kuidas töötab arvuti. Vajalike taustateadmiste olemasoluta, jääb igasugune selgitus talle mõistetamatuks ja ta konstrueerib sellele oma tähenduse, lähtudes sellest, mida ta teab.)

Kuigi latentsed konfliktid ei paikne täielikult uuritavas semiosfääris, sisaldab juba väikese osa olemasolu endas piisavat informatsiooni, mille põhjal konstrueerida alternatiiv: „Perifeersed semiootilised moodustised ei pruugi esineda suletud struktuuridena (keeltena), vaid nende fragmentide või isegi üksiktekstide kujul. Olles antud süsteemile "võõrad", täidavad sellised tekstid semiosfääri tervikmehhanismis katalüsaatori rolli. Ühelt poolt on piir võõra tekstiga intensiivse tähendustekke ala. Teisalt säilivad semiootilise struktuuri mis tahes killus või üksiktekstis terve süsteemi rekonstrueerimise mehhanismid“ (Lotman 1999: 20). Siinjuures tuleb aga tähele panna seda, et võõrsemiootilise huvi rekonstrueerimise puhul ei ole tegemist mitte vana taastamisega, vaid uue loomisega, kuigi kultuuri eneseteadvuse seisukohalt see võib niimoodi paista (Lotman 1999: 20).

Uute võimaluste sissetoomine ei ole lihtsalt edastusakt, kus kultuuri kantakse uut informatsiooni – sellega võib kaasneda lisaks vahetus ja seetõttu ehitatakse selles keeles sisalduv isomorfism üles teistmoodi (Lotman 1999: 21):

Lihtsaima tingimuse seda liiki *semiosis*'ele võiks sõnastada nõnda: selles osalevad allstruktuurid ei pea olema isomorfsed teineteise suhtes, vaid kumbki eraldi peab olema isomorfnel kolmanda, kõrgemal tasandil asuva elemendiga, mille süsteemi nad kuuluvad. Nii pole sõnaline ja joonistatud kujutiste ikooniline keel teineteisega isomorfsed. Kuid kumbki neist on eri mõttes isomorfnel semiootikavälise tegelikkuse maailmaga, mida nad peegeldavad. Ühelt poolt teeb see võimalikuks teadete vahetamise nende süsteemide vahel, teisalt – teadete ja nende ümberpaigutamisprotsesside mittetriviaalse transformatsiooni. (Lotman 1999: 22)

Tõlgendades seda kolmanda dimensiooni konteksti, saab öelda, et alternatiivsed huvid ei pea olema omavahel isomorfsed, vaid nende suhtes peab kehtima kolmas element, milleks antud juhul on subjekt ise, kultuur laiemalt või mõni kõrgema tasandi huvi, mille suhtes need peavad isomorfsed olema. Seetõttu ei tulene vajalik kontrafaktuaal mitte sellest, missugused on subjekti juba avaldunud ja mõtestatud alternatiivsed huvid, vaid seda tuleb kirjeldada läbi kõrgema tasandi elemendi, olgu selleks siis subjekt, analüüsiv olukord, baashuvid või terve ühiskond ise, vastavalt sellele, mida uuritav nähtus nõuab. Selliselt käitumine annab meile võimaluse pidada kontrafaktuaali põhjendatuks ja mitte lihtsalt uurija enda loominguks, sest rahuldab kõrgema tasandi nõudmisi.

Kontrafaktuaali defineerides on tähtis arvesse võtta, et igal subjektil on ühel momendil mitmeid erinevaid huvisid, mis on omavahel keerulistes seostes: mõned on täiesti üksteisest eraldi, mõned on üksteist täiendavad, osaliselt kattuvad või hoopiski

vastandlikud ja üksteist välistavad. Samamoodi on erinevatel huvidel erinev tähtsus – mõni võib olla ebaoluline, samal ajal kui teised huvid on subjekti elu ja eesmärkide suhtes vägagi kesksed; mõne huvi rahuldamine pakub ajutist rõõmu, samal ajal kui mõne teisega võib kaasneda pikaajaline edukus või õnnetunne vmt. Seetõttu on tähtis, et defineeritav kontrafaktuaal ei ole eraldiseisev, vaid loodud koos kontekstiga, mille annab kõrgema tasandi element, millega huvi on isomorfne.

Lukes toob hea näitena kontrafaktuaali püstitamisest Matthew Crensoni uurimust USA õhusaaste poliitikast (Lukes 2005: 44; vaata lähemalt Crenson 1971). Crenson kasutas kontrafaktuaalina tõdemust, et kui kõik muud tingimused jäävad samaks, eelistavad inimesed mitte olla mürgitatud õhu poolt (Lukes 2005: 48). Kuid selline lähteasukoht on vaid poolikult õige ja ei anna ette täit pilti. Suure tõenäosusega ei olnud pelgalt tegemist iseseisva küsimusega, vaid õhusaaste reguleerimine puudutas paljusid teisi aspekte. Kindlasti kaasnes sellega muudatus poliitilises süsteemis ja järelvalves, sellega võisid kaasneda suuremad kulud ettevõtetele, mis paneb survet töökohtadele, palkadele jne. Jättes kõik need aspektid täiesti kõrvale, saame küll lihtsa ja ilusa lähtepunkti, kuid eirame täielikult reaalsuse mitmekesisust, milles elame. Seetõttu tuleb kontrafaktuaali defineerides arvesse võtta, mida see üks konkreetne muutus laiemalt võib kaasa tuua ja mis on see kontekst, milles huvid muutusid. Sellega kaasneb vajadus uurida kontrafaktuaali ja võimumehanisme samal ajal, kus mitte üks ei tulene teisest, vaid tegemist on üksteist täiendavate osadega, mis pidevalt muutuvad ja täpsustuvad.

Kuidas seda kõike praktikas kasutada? Selleks, et defineerida kontrafaktuaal latentsetes konfliktides, ei piisa vaid konkreetse konflikti otsimisest, vaid peab omama ülevaadet terve semiosfääri struktuurist. See tähendab, et tuleb osata kirjeldada adekvaatselt tuuma ja perifeeria erinevusi ning positsioneerida uuritav subjekt selles struktuuris. Sealt edasi on vaja ülevaadet peamistest keeltest ja koodidest, mis analüüsitava semiosfääris kasutusel on. Samuti on vaja mõista semiosfääris eksisteerivaid nimetamis- ja tõlkimismehhanisme ning teada, mis on need plahvatuslikud protsessid, mis on käimas uurimise hetkel ja mis loovad uusi tähendusi. Kõik see eeldab vaatlejalt sügava analüüsi oskust ning laialdaste teadmiste olemasolu.

Kriitiline on tuvastada millise semiosfääri kuuluva aspektiga on mõlematpidi kujunenud huvid isomorfsed. Selle jaoks on vaja samal ajal uurida võimu toimimismehhanisme – üks uurimisprotsess ei saa seetõttu eelneda teisele, vaid need

peavad käima samaaegselt, üksteist täiendades. Isomorfsuse leidmiseks on mitmeid viise: saab kasutada Heymani meetodit, mille põhjal tuleks otsida seda, missuguseid vajakajäämisi kultuur ise peegeldab; või võib lähtuda Gramsci ja Lukesi lähenemisest ning täheldada neid protsesse, kus sõnad ja teod üksteisest lahknevad. Kogu teostatav protsess eeldab seda, et on vaja tuvastada esialgne kontrafakuaal, mis võib olla üldine või laialivalguv, aga mis protsessi jätkudes täpsustub ja/või muutub. Lõpuks peab tõlkimisprotsessi tulemusena saama kirjelduse, mis on „inimesestatud“ ja omaksvõetav semiosfääri poolt (isegi kui subjekt ise selleks valmis ei ole, peab see vähemalt teda ümbritseva semiootilise reaalsuse jaoks olema tähenduslik).

Tegeledes semiosfääri tõlkimise protsessiga, peab uurija tajuma teravalt oma rolli uute tähenduste kujundamisel ning vastutust, mis kaasneb uute, siamaani varjus olnud huvide paljastamisega. Vaatleja muutub ise osaks sellest kultuurist, mida ta kirjeldab, kujundades ümber süsteemi semiootilist tähenduslikkust. Sellise protsessi tulemusena võib vaatleja muuta kehtivaid võimusuhteid ja nende dünaamikat ning see muutus võib ulatuda vaadeldavast probleemist palju kaugemale. Samamoodi võib muutuda semiosfääri sisemine struktuur ning tuuma, perifeeria ja piiri vahekord ning asukoht.

Samas pakub see protsess võimalust ka huvikonfliktide lahendamiseks läbi tõlkeprotsessi vahendamise. Nagu ka Foucault on öelnud, selleks, et võimusuhteid muuta, on ennem vaja neid mõista ja täpselt analüüsida (Foucault 2011: 303). Seeläbi muutub ka meie arusaam ühiskonnast ja seda kujundavatest protsessidest täpsemaks, millel on kaugeleulatuvaid tagajärgi kogu sotsioloogia ja kultuuriteooria jaoks.

3. VÕIMU TOIMIMISE MEHCHANISMID

Olles käsitletud kontrafaktuaalide teemat, on aeg liikuda latentsete konfliktide uurimise teise poole juurde, mis puudutab otseste mehhanismide kirjeldamist. Oma mehhanismide analüüsis kasutan mudelina teksti selle kõige laiemas, kultuurisemiootilises mõttes. Lotman näeb teksti kui kultuuri baasüksust ja defineerib seda järgmiselt:

Öeldu valguses ei paista tekst meile mitte kui teate realisatsioon mingis ühes keeles, vaid kui keeruline, mitmesuguseid koode sisaldav konstruktsioon, mis on võimeline transformeerima laekuvaid teateid ja tekitama uusi. Teksti võib pidada niisiis informatsiooni generaatoriks, millel on palju sarnast intellektuaalse isiksusega. (Lotman 2006: 240)

Tekstianalüüsi läbi viies otsime sellest erinevaid markereid, mille järgi mehhanisme tuvastada. Selleks, et seda teha, on vaja need markerid defineerida ja lahti mõtestada. Järgnevalt annan ülevaate erinevatest mehhanismidest, mille kaudu võim toimib. Tegemist ei ole kindlasti ammendava nimekirjaga ja kirjeldatud mehhanismid võivad olla osaliselt kattuvad või ka vastukäivad. See aga ei valmista probleeme, kui me ei mõtle võimust kui essentsialistlikust ehk üheselt defineeritavast mõistest, vaid kasutame selle kirjeldamiseks pigem Wittgensteini perekondliku sarnasuse kontseptsiooni, nagu seda on soovitanud Haugaard (2010).

Võimu kontseptsiooni vaieldavus tuleneb Haugaardi sõnul eelkõige just selle normatiivsest baasist. Me määrame võimule teatud väärtusi olenevalt sellest, mida see meie jaoks tähendab (Haugaard 2010: 420-421). Haugaard toob näite 'kunsti' mõistest kui analoogist, millega kaasneb samasugune lahknevus (Haugaard 2010: 423). Lääne kultuuris ei ole tegu vaid empiirilise klassifikatsiooniga. Öeldes millegi kohta, et tegu on kunstiga, anname sellele kvalitatiivse hinnangu – see on 'väär' kunsti definitsiooni.

Seetõttu võib meile tunduda, et selliste mõistete puhul on tegemist olemuslikult vaieldavatega, millele ei olegi võimalik leida lõplikku vastust, kuid vaidlusmoment ei tule sisse mitte millestki, mis oleks sellele mõistele endale omane, vaid sellest, kuidas meie seda hindame ja kvalifitseerime.

Wittgensteini perekondliku sarnasuse teooria ühendab omavahel erinevad mõisted, mis mingis osas üksteisega kattuvad, kuid millel puudub üks ühine osa, mille järgi neid defineerida. Rakendades seda võimu mõistele, saame loobuda võimu ühisosa ja olemuse tagaajamisest ning kaardistada erinevaid lähenemisi lähtudes sellest, kuidas need omavahel suhestuvad ning mis eesmärgil (missuguse keelemängu osa) need on loodud. Sellega ei kaasne relativism stiilis, et igasugune definitsioon on õige, sest selle vajalikkust määrab eelkõige see, mida see meile annab ja kas meil on võimalik seda kontseptsiooni kasutada nii, et see annab meile uusi teadmisi millegi kohta (Haugaard 2010: 426). Samamoodi on ka minu tehtud valik kannustatud sellest, mis on need lähenemised, millest oleks kasu tekstianalüüsis ja mis lubaksid meil uurimisprobleemile efektiivselt ning tulemuslikult läheneda.

Uurimise alustamisel tuleb esmalt defineerida kontrafaktuaal ning seejärel vaadata, kas see erineb reaalsest olukorrast. Kui see erinevus on olemas, siis on kaks varianti: kas kontrafaktuaal on ise vale või on olemas mingisugused varjatud võimusuhted, mida uurida. Et luua eristust huvide vahel, ei saa me rääkida sellest, et subjektide huvide juures oleks latentsetes konfliktides midagi valesti – need protsessid ei ole kujunenud täieliku informatsiooni tingimustes. Selle jaoks on meil vaja avastada need mehhanismid, mis on võimu kasutades mingit mõju omanud. Me ei saa väita, et kellegi usk kristlusesse on vale, sest see on kujunenud kellegi mõjutuse põhjal. Me saame aga väita, et võimalikud on ka alternatiivsed huvid ja anda põhjuseid, miks need subjekti jaoks paremini peaks sobima. Eesmärgiks ei ole anda hinnanguid subjektide käitumisele, vaid sellele, kuidas selliste otsusteni ja käitumiseni on jõutud.

Seetõttu on kogu protsessil, kus kontrafaktuaalide ja toimemehhanismide uurimine on pidevalt omavahelises mõjutamises ja muutuses, tsüklilisuse tunnused. Kontrafaktuaali ei saa defineerida protsessist sõltumatult, sest siis me pretendeeriks absoluutsele tõe ja objektiivsusele subjekti ja tema huvide suhtes (mina tean, et selle inimese huvides ei ole jumalasse uskuda). Kuid me ei saa ka puhtalt mehhanismide uurimisega hakkama (ehk kontrafaktuaale ära kaotada), sest siis oleks meie tulemus otseselt sõltuv sellest, mida meil õnnestub ja ei õnnestu leida (see muutuks äärmiselt subjektiivseks) ning puuduks mõõdupuu, mis looks konteksti nendele tulemustele või pakuks alternatiivi.

Kontrafaktuaalide ja võimumechanismide kirjeldamised on seetõttu kaks üksteist konstantselt täiendavat protsessi. Praktiliselt tähendab see seda, et tuleks kõigepealt

alustada kontrafaktuaali defineerimisest, mis annab seejärel meile kätte uurimissuuna ja sealt edasi tuleb seda pidevalt täiendada ja korrigeerida või kardinaalselt muuta, kui leitav materjal selleks põhjust annab (mis omakorda mõjutab ka leitavate mehhanismide tõlgendust).

Järgnevalt on välja toodud erinevad mehhanismid ja nende iseloomustus. Käsitleme erinevaid konkreetseid mehhanisme, mida võidakse kasutada. Nagu juba eelnevalt mainitud, ei ole tegemist lõpliku süsteemiga ning samamoodi ei ole siin kirjeldatavad mehhanismid omavahel täielikult sobivad – mõned on osaliselt üksteist välistavad või kattuvad või lähtuvad teistsugustest eeldustest võimu kirjeldamisel. Eksisteerivad ka alternatiivsed lähenemised võimusuhte kirjeldamisele ning nende kasulikkuse üle otsustamisel on vaja lähtuda samadest printsiipidest, mida kirjeldas Haugaard – tuleb hinnata seda, kas selle lisamine oma meetodisse toob kaasa teooria sisulise paranemise ning kasulikkuse suurenemise.

3.1. Käitumuslikud mehhanismid

Esimesed viis mehhanismi on laenatud Bachrachilt ja Baratzilt (1970): autoriteet, manipulatsioon, jõud, sundimine ja mõju. Kuigi mõisted ise on nendelt võetud, olen ma modifitseerinud nende definitsioone. Sellele järgnevalt tuleb käsitlusele argumendi ehk ratsionaalsuse võim ja mittesündmuslik mehhanism, nagu seda mõistab Lukes.

Ükski neist mehhanismidest ei esine üksinda ega puhtakujuliselt. Praktikas on alati tegemist seguga, kus mingid aspektid on domineerivad ja mingid sekundaarsed. Seetõttu tuleb tähelepanu pöörata mitte ainult sellele, missugused need mehhanismid on eraldiseisvalt, vaid kuidas nad töötavad ka üksteise koosmõjul.

Autoriteet

Autoriteedi võimust saame rääkida siis, kui A mõjutab B-d tegema X-i, kus B tegevused ja hoiakud on mõjutatud sellest, missugune A on. Autoriteedi võimu eelduseks on see, et B suhtub A-sse austavalt, olgu selle põhjuseks siis imetlus, hirm või midagi muud.

Võtmesõnaks on siin usaldus. Autoriteedi võimust saame rääkida siis, kui B usaldab, et see mida A räägib või see, kuidas ta käitub, on ka tema enda huvides ning ta kopeerib seda. Mõnes mõttes saame rääkida sellest, et B võtab A huvid enda huvideks, ta samastab ennast A-ga. Sellega kaugeneme mõningal määral sellest, kuidas Bachrach ja Baratz autoriteeti mõistavad – nende jaoks on ka tähtis samastumisfunktsioon (läbi jagatud väärtuste), kuid nemad rõhutavad seejuures just legitiimset või põhjendatud samastumist, jättes kõrvale irratsionaalse (Bachrach & Baratz 1970: 34,37).

A võim B üle võib avalduda kas passiivselt või aktiivselt, kuid mõlemal juhul on tegemist eelkõige monoloogilise kommunikatsiooniga, kus võimu kandja ei ole mõjutatud, vaid „kiirgab“ välja informatsiooni, mida teised siis vastu võtavad ja enda jaoks kohandavad. Passiivsest vormist võime rääkida siis, kui A mõjutab teisi isikuid läbi oma käitumise, mis ei ole teadlikult suunatud teiste mõjutamiseks, vaid pigem iseenda elu elamiseks. Siia alla liigitub näiteks see, kui Johnny Depp'i fännid võtavad üle tema kõnemaneeeri; hakatakse samamoodi riides käima, nagu seda teeb Lady Gaga; või hakatakse tegema samasuguseid investeeringuid, nagu seda teeb Warren Buffett. Kõikides tegevustes, kus B jälgib A käitumist ja proovib seda kopeerida, muutub tähtsaks just käitumuslik või kehaline aspekt.

Aktiivse vormi alla liigituvad need tegevused, kus A teadlikult proovib mõjutada ennast ümbritsevate inimeste käitumist, rõhudes oma autoriteedile. Kõige klassikalisemad näited sellest on poliitikute kõned, millega proovitakse otseselt mõjutada rahvamassi kuidagi käituma, või näiteks ekspertide või arvamussaadajate arvamused, kus argumendi tugevuse kõrval mängib olulist rolli ka see, kui autoriteetseks antud inimest oma valdkonnas peetakse – sellistel juhtudel muutub autoriteedi mõju seda suuremaks, mida keerulisemaks ja vähem arusaadavamaks muutuvad ratsionaalsed argumendid (nagu näiteks viimasel ajal on muutunud väga kaalukaks majandusteadlaste arvamus, mille puhul ei ole alati võimalik aru saada nendest komplekssetest valemitest ja mudelitest, mis seda arvamust on kujundanud). Aktiivse vormi puhul muutub kõige tähtsamaks just sõnaline aspekt.

Autoriteediga sarnaselt võib käsitleda ka massikäitumist (kuigi tegemist on erinevate asjadega on nende toimimises sarnased loogikad). Sel juhul ei ole autoriteedi allikaks mitte üks konkreetne isik, vaid kõik ülejäänud. Massikäitumist iseloomustab soov mitte olla teistsugune või välja jääda ja seetõttu võetakse üle ülejäänud inimeste

käitumismaneerid ja eesmärgid. Mõnes mõttes võib massikäitumist pidada autoriteedi kõrgemaks vormiks, sest see muutub iseennast taastootvaks ja selleks, et kellegi käitumist muuta, tuleb muuta kogu massi käitumist, mis üldjuhul nõuab suuremat šokki kogu süsteemile. Sellega otseselt seotud on ka legitiimsuse võim, kus üks hetk hakkab tunduma, et selline olukord ongi normaalne. Sellist käitumist võib täheldada nii massirahutuste puhul (nagu näiteks Eestis pronksiööl) või ka tervet riiki hõlmavalt, nagu Teise maailmasõja ajal natsi Saksamaal.

Manipulatsioon

Teise kategooriana on võimalik eristada manipulatsiooni. Kuigi manipulatsiooni puhul on tegemist Bachrachi ja Baratzi kategooriaga, defineerime seda palju laiemalt kui nemad (Bachrach & Baratz:28). Manipulatsioonist räägime siis, kui A mõjutab B-d tegema X-i (ilma, et B ise sellest teadlik oleks), tehes seda läbi mittetäieliku või väärade info jagamise või vajaliku informatsiooni mittejagamise. Informatsiooni tasub antud kontekstis mõista laialt, mitte kitsalt. See tähendab, et mitte ainult keelelise informatsioonina, vaid arvestades ka kõiki teisi viise, mis kannavad edasi tähenduslikke koode. Tähtsamateks märksõnadeks antud juhul on valetamine ja petmine.

Manipulatsiooni kasutades võib A olla sellest nii teadlik kui ka mitte. Teadliku manipulatsiooni alla käib näiteks otsene valetamine, kui on teada, et see muudab teiste subjektide käitumist. Kui Bill Clinton valetas oma intervjuus, et tal ei ole Monica Lewinskyga afääri, siis ta proovis sellega kaasa tuua enda jaoks soodsaid tagajärgi, mis oleks ka juhtunud, kui teda oleks usutud. Siit on näha, et manipulatsioon eeldab alati ka teise poole vastuvõtlikkust sellele, mida tehakse. Sellega võib kaasneda ka osalisel määral A usaldusväärsus B silmis, kuid ei pruugi. Manipulatsiooni kõige õnnestunud vormid ongi need, kus suudetakse B tajusid ja tegevusi kujundada niimoodi, et B ei ole A rollist selles üldse teadlik.

Inimesed võivad manipuleerida ka mitteteadlikult. Üldjuhul on siis tegemist rohkemal või vähemal määral kognitiivse dissonantsi vähendamisega, kus muudetakse iseenda käitumist selleks, et saada teistelt subjektidelt soovitud reaktsioone ja seeläbi kujundada enesehinnangut. Siia alla läheb näiteks väga rõõmsameelne käitumine

seltskonnas, sest proovitakse varjata mingit isiklikku probleemi, millele ei soovita tähelepanu tõmmata.

Manipulatsioon võib esineda väga erinevates vormides. Selleks võib olla keel, kõne, kehakeel, tegevus, keskkonna manipulatsioon jne. Tegemist on keeruka ja mitmekihilise võimumehhanismiga, mida on võimalik väga dünaamiliselt rakendada.

Jõud

Bachrachi ja Baratzi kolmandaks kategooriaks on jõud. Jõu puhul mõjutab A B-d tegema X-i läbi alternatiivide eemaldamise. Selle puhul on tegemist igasuguste valikute eemaldamisega ja paratamatuse olukorra tekitamisega (Bachrach & Baratz 1970: 28). Peamiselt toimub jõu rakendamine läbi füüsilise piiramise ehk on otseselt seotud just kehalise aspektiga. Näiteks vang, kes on oma kongis, ei oma võimalust sealt pääsemiseks ja seetõttu võib rääkida sellest, et tema peal on kasutatud jõudu.

Lõppeesmärgiks on siiski tekitada vaimne olukord, kus situatsiooniga lepitakse. Seetõttu on tegemist legitiimsusega väga sarnase mehhanismiga. Erinevus peitub eelkõige rakenduses. Kui jõud väljendub eelkõige läbi füüsilise keha tegevuse piiramise, siis legitiimsus on seotud pigem ühiskondliku korra kujundamisega.

Jõu puhul on samuti tegemist väga ühepoolse ja monoloogilise mehhanismiga, kus üldjuhul ei pöörata väga palju tähelepanu subjekti enda huvidele. Seetõttu on raske rääkida jõu kasutamisest kolmanda dimensiooni kontekstis, kuna sellega ei kaasne niivõrd ilmselgelt huvide muutumine subjektides. See aspekt on seal siiski olemas ja võib väljenduda kahte pidi.

Esiteks võib jõu rakendamine olla esimeseks sammuks või baasiks, mille peal hakkavad toimima teised, efektiivsemad võimu mehhanismid. Jõu eelis on see, et see allutab subjekti täielikule füüsilisele kontrollile, mistõttu on kergem kujundada tema keskkonda niimoodi, et see aitaks kaasa huvide muutumisele. Raskemaks teeb asja aga see, et tavaliselt reageerivad inimesed jõule vastuhakuga ja see võib suurendada hoopis ebaõnnestumist. Seetõttu panustatakse selliste asjade puhul pikaajalisusele ja näiteks nii mõnedki vangid veedavad dekaade pideva surve ja/või piinamise all, enne kui see reaalselt mõju hakkab avaldama.

Teine variant on see, et pikapeale muudab jõu rakendamine subjekti sellest endast sõltuvaks. Heaks näiteks on vangid, kes on olnud niivõrd kaua vanglas kinni, et ei soovi enam sealt lahkuda, sest neil on hirm välise maailma ees ja nad ei tunne seda enam. „Shawshank Redemptionis“ tabab Brooksi hullusehoog ja ta proovib tappa ühte oma kauaaegset sõpra, sest ta on teada saanud, et teda vabastatakse peale 50 vangis oldud aastat – mõte vanglast lahkumisest viib ta peaaegu mõrvani ning vanglast lahkudes ei lähe palju aega mööda, kui ta teeb enesetapu. Tegemist on näitega, kus jõu totaalne rakendamine on ajanud subjekti sellest täielikult sõltuvusse.

Sundimine

Sundimise võim on Bachrachi ja Baratzi neljas kategooria ja sarnane jõuga. Kuid kui jõu puhul oli tegemist alternatiivide kõrvaldamisega, siis sundimise puhul on alternatiivid olemas, kuid need muutuvad vähem kasulikuks. Anname formaalse definitsiooni – A mõjutab B-d tegema X-i läbi selle, et A poolt tuleneb avalik või varjatud ähvardus selle kohta, mis juhtub, kui B ei käitu A juhiste järgi (Bachrach & Baratz 1970: 24). Tavaliselt koosneb ähvardus ohust kaotada midagi muud, mis teeb B esialgse tegevusplaani vähem kasulikuks. Näiteks kui töötaja mõtleb minna firmajuhi juurde, et oma otsese ülemuse juhtimisoskuste kohta kriitikat anda, siis võib sellega kaasneda selle ülemuse implitsiitne ähvardus, et sellisel juhul kaotab kritiseerija oma töö.

Sundimise juures on tähtis see, et sellega kaasnev oht peab olema piisavalt suur, et muuta seda, missugune tegevus on kõige kasulikum uut olukorda arvesse võttes. Eelnevas näites kaasneks kriitikaga maksimaalselt see, et tema otsene ülemus oleks sunnitud parandama oma juhtimismeetodeid. Halvimal juhul aga võib ta seetõttu oma töökohast ilma jääda. Ilma ähvarduseta oleks töötaja jaoks igal juhul kasulikum kriitika edasi anda ja loota, et sellest muutub midagi paremaks. Koos ähvardusega muutub aga tema jaoks hoopis olulisemaks oma töökoha säilitamine, mis on tema pikaajaline huvi.

Tähele tuleb panna seda, et see ähvardus ei pea alati olema selgelt sõnastatud või konkreetselt edastatud – tegemist võib olla ka varjatud ähvardusega, kuid eelduseks on see, et A teeb seda teadlikult ning B saab sellest ähvardusest aru.

Mõjuvõim

Mõjuvõim on väga sarnane sundimisele. Mõnes mõttes võib isegi öelda, et jõud, sundimine ja mõjuvõim asetsevad kõik ühel skaalal, mis liigub totaalsemast vabama suunas. Kui sundimisega kaasnes otsese või varjatud ähvarduse olemasolu, siis mõjuvõimu puhul ähvardus kui tegevus puudub. A mõjutab B-d tegema X-i läbi selle, mis B arvab, et võib juhtuda, kui ta ei käitu A soovitude järgi (Bachrach & Baratz 1970: 30).

Mõjuvõimu toimimine ei tugine otseselt ühelgi kindlal tegevusel, mida A teeb, vaid on suuremas sõltuvuses B eeldustest selle kohta, mida A võiks antud olukorras teha. Selle eelduse kujunemist võivad mõjutada väga mitmed asjad: A eelnevad tegevused sarnastes olukordades, tema iseloomuomadused, kontekst, milles sündmus asub, B iseloomuomadused ja varasemad kokkupuuted sellise olukorraga, B taju sellest, mida A on üldse võimeline tegema jne.

Näiteks kui ma hääletan Suurbritannias, kus on kaheparteisüsteem, siis on tõenäolisem, et ma hääletan kas konservatiivide või leiboristide poolt, isegi, kui mu vaateid esindaks paremini mõni väiksem partei. Miks seda tehakse? Sellepärast, et inimesed tajuvad, et kui nad annavad mõnele kolmandale parteile hääle, siis see on raisku läinud, kuna nad ei suuda niikuinii saavutada piisavat tulemust, et poliitikale mingit mõju avaldada. Antud juhul on kahel suuremal parteil olemas piisavalt suur mõjuvõim, et takistada häälte andmist väiksematele parteidele ilma, et nad peaksid seejuures otseselt kedagi ähvardama.

Ratsionaalsuse võim

Tänapäeva teaduslikus maailmapildis on äärmiselt oluline see, kui hästi ühiskonnas mingeid otsuseid põhjendada suudetakse. Ratsionaalsuse ehk argumendi võimu all peame silmas seda, kui A mõjutab B-d võtma vastu otsuse X, sest A argumendid selle tegemiseks on põhjendatumad kui Y-i argumendid. Y-i argumendid võivad olla tehtud nii B enda kui ka mõne teise subjekti poolt.

Sellise võimu avaldumise puhul tuleb tähelepanelik olla selles osas, et tähtis ei ole mitte see, kellel on õigus või kelle poolel on kokkuvõttes rohkem ja/või paremaid

argumente. Peale jääb see, kes suudab otsustamise hetkel esitada paremad argumendid, kui otsuseid tehakse piiratud informatsiooni tingimustes.

Argumentide tugevus tundub puutuvat eelkõige esimesse dimensiooni, kus erinevate huvidega subjektid lähevad omavahel vastamisi, ja paljuski see nii ka on. Kuid samapalju võib see avaldada mõju ka võimu kolmanda dimensiooni raames, kujundades ümber subjektide huvisid. See eeldab seda, et jagatakse samat väärtusbaasi, mille aluseks on maailma ratsionaalse seletamise võimalikkus ning vajalikkus. Sügavalt usklikku inimest ei ole võimalik ümber veenda ratsionaalsete argumentidega ning samamoodi ei tööta see eriti hästi ka inimeste tõekspidamiste ja ideoloogiate peal, ükskõik kui ratsionaalne subjekt muudes eluvaldkondades võib olla. Seetõttu on ratsionaalsuse töötamine võimumehhanismina latentsetes konfliktides sõltuv sellest, kui hästi suudetakse seda suhestada juba olemasoleva maailmapildiga nii, et ei tekiks konflikti mõjutatava subjekti väärtustega, kuid muutuksid tema arusaamad oma huvidest ning seeläbi tema otsused ja tegevused.

Heaks näiteks on julgeoleku valdkond, kus tuleb pidevalt tegutseda piiratud informatsiooni tingimustes ning kus otsused peavad olema põhjendatud ja läbikaalutud. Näiteks Bushi administratsiooni puhul on toodud välja, et üks põhjuseid, miks valitsusesiseselt ei suudetud takistada Iraaki minemist oli see, et need, kes sõda pooldasid, kasutasid niivõrd põhjalikke ja tugevaid argumente, et ei suudetud neile vastu vaielda, kuigi mõisteti alternatiivide paremust. On välja toodud mitme administratsiooniliikme intelligentsus, mis mängis suurt rolli otsuse kallutamisel ühes suunas.

Mitte-sündmus

Lukes näeb mitte-sündmust kui üht olulist mehhanismi, millega kujundada subjektide huvisid, sest sellel võib puududa käitumuslik aspekt, mis esimese kahe dimensiooni puhul on olemas (Lukes:47). Mitte-sündmuse uurimiseks on mitmeid viise:

Esimene samm selle vastamiseni on arusaamine, et tegevusetus ei pruugi olla mitte-sündmus, mis on ilma igasuguste tundemärkideta. Suutmatus mingil kindlal viisil käituda, lähtudes antud situatsioonist, võib omada määratletavaid tagajärgi. Siis on selliselt käitumine ennustatav võimalus, millel on omad tagajärjed. Enamgi veel, tegevusetuse tagajärjeks võib olla omakorda järgmine mitte-sündmus, nagu näiteks mõne poliitilise teema mitteilmumine, kus küsitavad tegevused

oleksid, ex hypothesi, selle ilmnenemise viinud. Põhimõtteliselt ei tundu siin olevat võimatu mingisuguse kausaalse seose loomine.¹⁴ (Lukes 2005: 53)

Kuigi mitte-sündmus on juba oma olemuselt tühi, siis sellega võivad kaasneda tagajärjed, mis erinevad sellest, kui seda mitte-sündmust poleks olnud. Seetõttu ei tule tähelepanu pöörata ainult sellele, mis on juhtunud, vaid ka sellele, mis ei juhtunud, aga mis teatud eeldustest lähtudes oleks pidanud juhtuma.

Näiteks 2012. aasta Reformierakonna rahastamiskandaali ajal (kui tehti avalikuks Reformierakonna varjatud rahastamine, mille katsid kinni erakonna liikmed) oli näha kõigi teiste erakondade vaikimist ja suhtelist passiivsust olukorras, kus võiks eeldada, et kasutatakse ära oma konkurendi nõrkust. Seejuures võib küsida, mis põhjusel sellele ei reageeritud ning mida see mitte-sündmus meile näitab (antud juhul on kõige tõenäolisemaks vastuseks see, et oldi ka ise süüdi ja ei soovitud endale selles osas tähelepanu tõmmata).

¹⁴ „The first step to answering this is to see that inaction need not be a featureless non-event. The failure to act in a certain way, in a given situation, may well have specifiable consequences, where acting in that way is a hypothesised possibility with determinate consequences. Moreover, the consequence of inaction may well be a further non-event, such as the non-appearance of a political issue, where the actions in question would, ex hypothesi, have led to its appearance. There seems to be no impossibility in principle of establishing a causal nexus here.“

4. EESTI MISSIOON IRAAGI SÕJAS

Empiiriliseks analüüsiks on antud töös valitud Eesti Iraagi missioon. Iraagi sõda oli USA poolt juhitud sõjaline aktsioon, mis algas 20. märtsil 2003 ning mille eesmärgiks oli kukutada Saddam Husseini poolt juhitud režiim. Aktiivne sõjategevus lõppes 30. aprillil, millele järgnes mitmeaastane vastupanuliikumine ja madala intensiivsusega sõda. Eesti väed lahkusid Iraagist 2009. aasta jaanuaris, USA väed detsembris 2011.

Analüüs keskendub eelkõige perioodile 2002-2004, mil tehti esimesed ja tähtsaimad otsused seoses sõjas osalemisega. Analüüsi eesmärgiks on tuvastada erinevad huvigrupid, kes olid seotud Eesti otsustega seoses sõjaga liitumisega ning defineerida nende huvid. Seejärel proovin defineerida võimalikud alternatiivsed huvid nende huvigruppide jaoks ning allikmaterjali analüüsides tuvastada võimu toimemehhanismid, mis on nendele otsustele mõju avaldanud.

Peatüki esimeses osas käsitlen üldist konteksti, millesse Eesti valikud ja otsused sobituvad – iseloomustan laiemat diskursust, milles Eesti riik tegutseb ning mis on põhilised koodid ja tõlkemehhanismid, mida suhtluses kasutatakse. Annan ülevaate nii rahvusvahelisest kui ka riiklikust olukorrast ning peamistest huvidest, mis Eesti otsuseid kujundasid.

Teises osas defineerin esmased kontrafaktuaalid. Seejärel liigume tekstianalüüsi juurde, proovides tuvastada konkreetseid võimumehhanisme, mis on subjektide huvidele või nende huvide realiseerimisele mõju avaldanud. Kuigi selle töö eesmärgiks on tegeleda eelkõige võimu kolmanda dimensiooniga, tuleb samas pöörata tähelepanu ka esimesele ja teisele ning sellele, kuidas need ühiskondlikele interaktsioonidele mõju avaldavad. Teine põhjus selle tegemiseks on fakt, et reaalsete nähtuste puhul on tihtipeale tegemist erinevate dimensioonide omavahelise seguga ning vaid ühega piirdudes saab puudulikku informatsiooni.

Analüüsi peamisteks allikateks on Postimehe ja Päevalehe artiklid. Oma töö jaoks analüüsisin läbi 160 artiklit mõlemast lehest, mis katavad perioodi august 2002 kuni märts 2013 (põhiline rõhk langeb perioodile august 2002 kuni oktoober 2004). Analüüsiks kasutasin arvamusedartikleid, juhtkirju, sise- ja välispoliitilisi uudiseid, intervjuusid ja majandusuudiseid. Ajaleheartiklitest lähtumine annab hea võimaluse saada ülevaate nendest teemadest, mis puudutasid kogu riigi ühiskonda ning seetõttu on võimalik nendest järeldada ka üldisemaid tendentse.

4.1. Kontekst

Selleks, et kirjeldada lähemalt Eesti huvisid Iraagi sõjas ja võimalikke võimu mõjusid, tasub kõigepealt teha kokkuvõtlik ülevaade sündmustest, mis sõjani viisid, ning peamistest koodidest, mis sõjast rääkimist ja selles käitumist mõjutasid.

Iraagi sõja puhul ei olnud tegemist üksmeelse tegutsemisega. Nii 2003. aastal alanud tegevus Iraagis kui ka 2001. aastal alanud (ja siiani kestev) tegevus Afganistanis olid mõlemad reaktsioonid USAs toimunud terrorirünnakutele 2001. aasta 11. septembril. Kuid kui Afganistani sõjas valitses rahvusvahelises üldsuses suhteline üksmeel ning ei toetatud USAd mitte ainult retooriliselt, vaid ka materiaalselt, siis Iraagi sõja puhul kaks aastat hiljem ilmnemise olulised lahknevused selles osas, mida teha tuleks (Fawn & Hinnebusch 2006: vii). Afganistani puhul oli seos USA terrorirünnakute ja Al Qaeda ilmne, kuid Iraagi sõja puhul pakuti kahtlaseid ja vastavalt küsijale muutuvaid põhjendusi, mis löid pigem mulje, et tõelised põhjused on varjatud, mis omakorda tekitas mitmes suures ja väiksemas riigis vastuseisu.

Esimesed konkreetsed vihjed avalikkusele USA huvi osas hakkasid ilmnema 2002. aasta esimesel poolel. Oma 29. jaanuari kõnes rääkis tolleaegne president Bush Iraagist, kui ühest 'kurjuse telje' liikmest. 2. juunil tehti avalikuks uus välispoliitiline doktriin, mis rääkis ennetavatest rünnakutest, et vältida ohtude materialiseerumist (Fawn 2006: 2). On tõendeid, et otsus minna sõtta tehti juba veebruaris 2002 (Hersh 2005: 188). Aasta teises pooles tõstatati nii Iraagi massihävitusrelvade oht kui ka võimalik seotus Al Qaeda. 11.

oktoobril sai Bush läbi kongressi hääletuse loa rünnata Iraaki, kui ta seda vajalikuks peaks pidama (Fawn 2006: 2).

Esialgne tegevus seoses Iraagi piiramisega tekkis ÜROs. Iraak oli juba aastaid eiranud ÜRO desarmeerimise resolutsioone, mis pandi paika 1991. aastal, pärast esimest Lahesõda. 2002. aastal algasid taas läbirääkimised, et lubada ÜRO inspeksioon (UNMOVIC) riiki, mis päädis sellega, et sama aasta suve lõpus nõustus Hussein vaatluste jätkumisega. 8. november võeti vastu resolutsioon 1441, mis sätestas, et Iraagil lasub kohustus tõestada, et tal ei ole massihävitusrelvi ning võimaldada suurem ligipääs ÜRO inspeksioonile ja esitada kõik võimalikud tõendid ÜRO julgeolekunõukogule (Fawn 2006: 3). Detsembriks jõuti ka inspeksioonideni. Selle taustal käis aga pidev USA ja ÜK (Ühendkuningriik) poolne kahtlemine inspeksioonide efektiivsuses ning tulemuste usaldusväärsuses ning kuigi kuudepikkuste inspeksioonide (detsember 2002 - märts 2003) tulemusena väga palju ei leitud, oldi veendunud, et Iraak varjab kuskil massihävitusrelvi ning soovib neid kasutada lääneriikide vastu (Zunes 2006: 22-23). Hans Blix (kes juhtis inspeksiooni tegevust) ettekanne ÜROs 7. märtsil ei andnud selgeid vastuseid, öeldes, et Hussein oli andnud tema töötajatele vajalikud ligipääsud, kuid selleks, et saada täpset ülevaadet olukorrast, oli vaja inspeksioonidega jätkata (Hollis 2006: 42).

16. märtsil esitasid USA, ÜK, Hispaania ja Portugal ÜROle ultimaatumid, öeldes, et kui nad ei suuda Iraaki 24 tunni jooksul desarmeerida, järgneb sõjategevus (Fawn 2006: 6). 20. märtsil alustati Bagdadi pommitamisega, millele järgnes maavägede rünnak. Umbes kuu ajaga oli peamine sõjategevus läbi ning eelmine režiim kukutatud. Hilisemalt on selgunud, et peamised põhjendused Iraagi vallutamiseks osutusid alusetuks. Peale mitmeaastast otsimist ei leitud massihävitusrelvi ning hiljem sai ümber lükatud ka väide, nagu oleks Husseinil olnud seoseid Al-Qaedaga.

Nii Iraagi sõjale eelnenud perioodil kui ka sõjategevuse ajal olid mitmed riigid sekkumise osas kas ambivalentseid või otseselt vastu. Sellega kaasnesid mitmed konfliktid erinevate riikide vahel. Üheks peamiseks konflikti allikaks kujunes see, et USA otsustas lõpuks minna sõtta ilma ÜRO mandaadita, kui sai selgeks, et seda ei ole võimalik saada. Sõja pooldajate suurimaks vastaseks kujunes Prantsusmaa, kes proovis anda rohkem aega inspeksioonile ning ei näinud mingit põhjust sõja alustamiseks. President Chirac ütles 10. märtsil konkreetselt, et kui ÜRO julgeolekunõukokku peaks tulema hääletus sõjalise

aktsiooni üle, siis Prantsusmaa kasutaks oma vetoõigust (Howorth 2006: 52-55). Lisaks Prantsusmaale, olid sõja vastu ka Venemaa ja Saksamaa.

USA leidis endale varase ja pühenenud partneri Ühendkuningriikidest, kellega neil on olnud ajalooliselt eriline suhe. Tony Blair, sarnaselt Bushi administratsioonile, oli juba varakult aktiivne sõjaliste meetmete pooldaja, nähes selles ainukest efektiivset võimalust pikaajase konflikti lõpetamiseks. Kuid erinevalt enamikust Bushi administratsioonist soovisid britid, et igasugusel sõjalisel aktsioonil oleks ÜRO mandaat – seetõttu veendi Bushi ÜRO poole pöörduma, mida ta ka tegi ning selle tulemuseks oli resolutsioon 1441 (Hollis 2006: 41). Selle resolutsiooni probleemiks kujunes lõpuks see, et tänu ambivalentsele sõnastusele luges iga riik sellest välja täpselt seda, mida ise sooviti. USA ja ÜK nägid selles otsest toetust sõjalisele aktsioonile ning toetusid hiljem sellele kui kinnitusele ÜRO mandaadist. Prantsusmaa, Saksamaa ja mitmed teised riigid aga tõlgendasid resolutsiooni 1441 kui edasiminekut inspeksioonides ning nägid, et igasuguse tegevuse eskaleerumine nõudis omakorda eraldi resolutsiooni.

Ühe põhjusena, miks ÜK soovis niivõrd tugevalt ÜRO mandaati, võib näha riigi sisepoliitilist olukorda võrreldes USAga. Kui Bushil oli tugi sõjaliseks aktsiooniks mõlemalt parteilt ning olid vaid üksikud poliitikud, kes selle vastu sõna võtsid, siis ÜK parlamendis toimunud hääletusel oli tegemist harukordse olukorraga, kus opositsiooniline Konservatiivide partei hääletas sõja poolt, kuid suur osa Blairi enda Leiboristidest oli selle vastu (Hollis 2006: 42-43).

Kui suur osa Lääne-Euroopast oli sõja vastu (Prantsusmaa, Saksamaa, Belgia, Luksemburg jt.), siis Ida-Euroopas avaldati sellele pigem toetust. Jaanuaris 2003 avaldasid kaheksa Euroopa riiki toetust USA positsioonile ning nende hulgas olid ka Tšehhi, Ungari ja Poola (Eesti Päevaleht „EPL“ 31.01.03). Mõned päevad hiljem, kohe peale Powelli kurikuulsat esinemist ÜROs, kus ta esitas tõendeid Iraagi massihävitusrelvadest, avaldasid USAle toetust kümme postkommunistlikku riiki (kes ei olnud NATO liikmed), nende hulgas ka Eesti (Postimees „PM“ 05.02.03). Praktiliselt kogu endine idaplokk suhtus USA positsiooni toetavalt ning proovis vähendada konflikti, mis oli tekkinud transatlantilistes suhetes. Enamik nendest riikidest saatis hiljem ka Iraaki sõdureid.

Samal ajal probleemidega ÜROs toimusid ka suuremad muudatused NATOs. Terrorismirünnakutega ning sõjalise tegevusega Afganistanis jõuti reaalsuseni, kus ei

olnud võimalik enam rääkida NATO algsest missioonist (tagada turvalisus liikmesriikides) ega selle laiendatud versioonist (tagada turvalisus Euroopas, mis lisati 90-ndate Jugoslaavia kriisi ajal). 2002. aasta novembri kohtumisel Prahast oligi põhiliseks teemaks NATO reformimine, et allianss oleks võimeline reageerima uutele ohtudele (Terriff 2006: 39-41). Selle reformi üheks kõige aktiivsemaks propageerijaks oli Bush, kes nägi vabadust armastavate riikide suurima ohuna just globaalset terrorismi (EPL 19.11.02) ning soovis laiendada NATO mandaati.

Eesti oli tol hetkel kandidaatriik nii ELi kui ka NATOsse. Kuigi sisepoliitiliselt oli vahepeal hõõrdumisi selles osas, kuidas valitsus Iraagi sõjaga seoses käitus (näiteks Ilvese kriitika valitsuse välispoliitika osas või vahepealne opositsiooniparteide pahameel, et nendega vajalikku infot ei jagata), siis valdavalt oli otsustel olemas toetus kõikidelt suurematelt poliitilistelt jõududelt ning sarnane olukord püsis veel mitu aastat (EPL 15.02.2003; PM 29.02.2004; PM 15.04.2004).

4.2. Peamised koodid

Enne, kui pöördume täpsemalt huvide defineerimise juurde, on kasulik omada ülevaadet ka peamistest koodidest, mis seostuvad Eesti Iraagi missiooniga. Koodide all mõistan antud juhul süntaktilisi (ehk asemantilisi) või sinnapoole liikuvaid hoiakuid ning peamisi mõjutajaid, mis olukorda kujundavad ning mille mõjust ei ole võimalik mööda vaadata. Siia alla liigituvad nii implitsiitsed kui ka eksplitsiitsed koodid. Kood on struktuur, mida kasutatakse erinevate infokildude korrastamiseks ja seostamiseks ning mille läbi neid mõtestatakse.

USA ja Euroopa roll

Esimeseks suuremaks koodiks on USA tajumine maailmarahu hoidjana. Sellel on mitmeid põhjuseid. Ühelt poolt on USA puhul tegemist nii maailma suurima majandusega kui ka maailma suurima ja parima sõjaväe omajaga. Seetõttu on neil olemas kõige rohkem ressursse, et kontrollida ja mõjutada seda, mis globaalselt toimub. Teiselt poolt on tegemist

suuresti II maailmasõja pärandiga. USA kuulus sõja võitjate hulka ning paljud tänapäevased institutsioonid (ÜRO, Maailmapank, IMF, NATO, EL jne) on kujunenud sõjajärgsel ajal ning USA on olnud paljude puhul ka initsiaator. Maailmasõjajärgsel perioodil oli idee üles ehitada võimalikult tugev rahvusvaheline süsteem, et vältida üksikute riikide agressiivset ja kahjulikku käitumist. Sellest tulenevalt võib öelda, et USAle ei ole omastatud mitte ainult maailmarahu hoidja rolli, vaid teda seostatakse otseselt ka kehtiva rahvusvahelise ja transatlantilise korra elujõulisuse ning püsimisega (vaata näiteks Flockhart 2006: 13-21 või EPL 01.11.02).

Eesti jaoks on see roll veelgi selgemalt kujunenud USA suure rolli tõttu Nõukogude Liidu lagunemises ning vabaduse võitmisel. USA-d seostatakse üldises narratiivis vabaduse majakana, tänu kellele olid sellised asjad nagu raadio Vaba Euroopa ning Baltimaade annekteerimise mittetunnustamine, mida tänases Eestis meenutatakse heldimusega. Seetõttu on kujunenud arusaam USAst kui ainukesest riigist, kellele on võimalik toetuda vabaduse saavutamisel. (Seda on sama palju süvendanud ka fakt, et enamike Euroopa suurriikidega on võimalik ajalooliselt välja tuua halbu kogemusi, kuid USAga on Eesti suhted olnud lühikesed ja nendes on puudunud suured pettumused ja reetmised.)

Nagu eelnevast lausest tuleneb, tajutakse Eestis Euroopat kui ajalooliselt ebausaldusväärset julgeolekutagajat. II maailmasõja ajal oli Euroopa riikide kokkumäng ja passiivsus paljuski põhjuseks, miks Eesti enda iseseisvust säilitada ei suutnud. Samamoodi on Eesti viimased 800 aastat olnud erinevate naabrite jagada ning riigipiirid on sõltunud peamiselt kaugete inimeste omavahelistest kokkulepetest. See kõik toob endaga kaasa teatava skepsise ja paranoia, mis varjutab suhteid ülejäänud Euroopaga.

Eriti tundlikud ollakse erinevatele kokkulepetele, mida tehakse Venemaaga, nagu seda demonstreeris ilmekalt Läänemere gaasijuhet puudutav. Kuna Venemaal nähakse peamiselt julgeoleku ohtu nii lühikeses kui ka pikas perspektiivis, on enamik julgeolekupoliitilised otsused just seda silmas pidades tehtud.

Rahvusvaheline süsteem

Hirmu tõttu selle pärast, et suured riigid lepivad väikeste osas kokku, tulenevad mitu põhimõtet, mida Eestis järgitakse ning millesse usutakse. Esimesena nende seast võiks välja tuua selle, et tugev õiguslik süsteem tagab õigluse. Nii Eestis kui arenenud riikides on see üks peamisi riikluse aluseid ning reguleerib ka enamikke riikidevahelisi läbikäimisi. Siia alla käivad nii ühised arusaamad inimõigustest, rahvusvahelistest kokkulepetest kinnipidamine, üksteise usaldamine ning veendumus, et seaduserikkujaid tabab karistus ning nende järgijaid edu.

Sarnasest lähtepunktist tuleneb ka arusaamine, et kohusetundlikkus, lepetest kinnipidamine ja edukus on välispoliitiline kapital, mis omab suurt kaalu. Eesti puhul ilmestab seda kasvõi see, et mingite tegevuste põhjuseks tuuakse tihtipeale kokkulepped ning argument, et kui juba korra lubatud, siis tuleb ka ära teha. See kehtib näiteks nii NATO 2% kaitsekulutuste nõude, Maastrichti kriteeriumite kui ka muude lepingute puhul (mitte ainult kirjalike lepingute, vaid mingil määral ka avalike lubaduste puhul). Samamoodi on oluline edukus, mida kasutatakse enda positsiooni parandamiseks maailmas ning hääle kaalukuse tõstmiseks (nagu hiljuti on tehtud Eesti majanduseduga võlakriisis Euroopas). (Selles lõigus kirjeldatud käitumise näiteks võib vaadata EPL 17.10.03 või PM 08.11.04 või PM 07.06.06).

Selle tulemuseks on, et parima viisina julgeoleku tagamiseks nähakse võimalikult paljude ja suurte sõprade omamist ning võimalikult paljude klubide ja organisatsioonide liikmeskonda kuulumist. Iga uue organisatsiooniga liitumine seob Eestit tihedamalt rahvusvahelise süsteemiga, mis omakorda vähendab julgeoleku- ja eksistentsiaalseid ohte tulevikus – proovitakse tekitada olukorda, kus iseseisva Eesti roll maailmas on iseenesestmõistetav.

Reaalpoliitika versus väärtuspõhine poliitika

Viimaks käsitleks kahte binaarset vastuseisu, mis ilmestavad 21. sajandil nii rahvusvahelist julgeoleku- ja välispoliitilist debatti kui ka Eesti enda seisukohti ja hoiakuid. Esimeseks on välispoliitiline dilemma reaalpoliitika ja väärtuspõhise poliitika vahel. Reaalpoliitika all mõistetakse eelkõige pragmaatilist lähenemist välispoliitilistele otsustele – neid tehakse

lähtudes jõudude tasakaalust, teiste subjektide huvidest ning esmaseks kriteeriumiks on kasulikkus.

Väärtuspõhise poliitika all mõistetakse välispoliitikat, kus otsuste tegemisel ei lähtuta niivõrd ratsionaalsetest kaalutlustest, vaid teatud väärtustest, mille suhtes nähakse, et riik peaks neid austama. Esmaseks kriteeriumiks ei ole mitte kasulikkus, vaid õiglus ja õige käitumine. Kuigi need kaks poolt ei pruugi olla üksteist välistavad, on seda tihtipeale niimoodi nähtud ning välispoliitikas soovitakse paljuski saavutada kompromiss nende kahe vahel või leida lähenemisviis, kus ei oleks tegemist üksteist välistavate kontseptsioonidega.

Viimase puhul juhtub tihti see, et retoorikas räägitakse küll väärtuspõhisest poliitikast, kuid reaalsuses tehakse kõik otsused tugevalt pragmaatilistel alustel. Eksitus on lihtne tekkima, sest aetakse segi põhjused ja tagajärg. Välispoliitika üheks aluseks on sõprade leidmine ja liitude loomine. See eeldab usaldust. Usaldus võib laias laastus tekkida kahel moel: tajutakse, et teise riigi huvid on samasugused ning seetõttu võib teatava kindlusega eeldada, mismoodi käitutakse; teiseks variandiks on see, et partneril on sarnane kultuur ja väärtussüsteem ning seetõttu suudetakse paremini üksteist mõista ja kindlamad olla teise poole käitumises. Ehk kuigi otsus tehakse reaalpoliitilistel kaalutlustel, siis mängivad väärtused seal olulist rolli. See on ainult üks näide sellest, kuidas need kaks dimensiooni omavahel seostuvad.

Ohu olemus 21. sajandil

Teine binaarne vastuseis on muutunud eriti aktuaalseks 21. sajandil. Tegemist on küsimusega sellest, mis kujutab tänapäeva riigile kõige suuremat ohtu: kas mõne teise riigi agressioon või terrorismiaktid. Mitmed lääneriigid on jõudnud positsioonini, kus neil ei ole enam looduslikke vaenlasi, kellel nad peaksid piiride taga silma peal hoidma: on vähetõenäoline, et USA, Kanada või Mehhiko omavahel sõda alustavad ning viimase 60 aastaga on toimunud tugev Euroopa integratsioon just sellel eesmärgil, et vältida ajaloos toimunud sõdu. Seetõttu tajutakse teravamalt just seda, kui stabiilne on olukord riigi enda sees – terrorirünnakud ja populatsiooni mässulised osad on fookuses. See väljendub näiteks soovis muuta oluliselt NATO rolli liikmesriikide jaoks, kus fookus ei ole enam riigipiiride kaitsmisel, vaid maailma stabiilsuse tagamisel. Selle kõrval on aga teisi riike,

kellel ei ole niivõrd kindlat positsiooni ning kelle jaoks kujutavad teised riigid ikka veel kõige suuremat julgeolekuohtu. Siia kategooria alla kuuluvad eelkõige Aasia riigid nagu India, Pakistan või Lõuna-Korea, aga ka Ida-Euroopa riigid (ning nende hulgas ka Eesti), kes on ajalooliselt olnud puhvertsooniks suurriikide vahel ja kes seetõttu suhtuvad teatud skepsisega oma suurematesse naabritesse. See kõik annab tunda ka omavahelises koostöös. Siingi on heaks näiteks NATO, kus USA ja Lääne-Euroopa riikide soov on kujundada organisatsioonist terrorismiga võitlev üksus, kuid paljud Ida-Euroopa riigid näevad seda eelkõige garantiina Venemaa võimaliku agressiooni vastu. Erinevad prioriteedid toovad omakorda kaasa möödarääkivused ja erinevad huvid.

4.3. Huvide hierarhiad

Selleks, et hakata mõistma kolmanda võimudimensiooni rolli ning defineerida võimalikud kontrafaktuaalid Eesti Iraagi missiooni puhul, on kõigepealt vaja selgelt defineerida kehtivad huvid, millest tegevuses on lähtunud ning nende huvide hierarhia. Samuti tuleb selles hierarhias panna paika kõrgema tasandi alguspunkt, mille suhtes hakkame otsima isomorfset erinevates huvides (vt. 2.3.).

Enne selle juurde liikumist on vaja täpsustada, kes on antud uurimuses subjekt. Oma analüüsis lähtun Eestist kui terviküksusest, ehk võtan subjektiks riigi enda. Praktikas tähendab see eelkõige Eesti valitsuse ja laiemalt kõrgema poliitilise tasandi analüüsimist, kuid ka kõrvutamist Eesti kui rahvaga seal, kus see on vajalik (et tuvastada subjektiivsuseid erimeelsusi nagu neid on kirjeldatud peatükkides 2.1. ja 2.2.).

Eesti riigi tuumikhuvi või põhiline huvi, millest lähtudes kõiki teisi mõtestatakse, on sõnastatud Vabariigi Põhiseaduse esimestes lausetes: „Kõikumatus usus ja vankumatus tahtes kindlustada ja arendada riiki [...] mis on rajatud vabadusele, õiglusele ja õigusele [...] Eesti on iseseisev ja sõltumatu demokraatlik vabariik [...] Eesti iseseisvus ja sõltumatus on aegumatu ning võõrandamatu“ (Põhiseadus: Sissejuhatus ja paragrahv 1.). Eesti esmaseks huviks on tagada riigi ja selle rahva iseseisvus ja vabadus. Seda mõtet väljendas tugevalt ka Siim Kallas, kui ta kommenteeris Eesti võimalikku seost USA toetamisel, kui see peaks õigeks Iraagiga sõtta minna:

Valitsus peab käituma nii, et riik kestaks igavesti. Kas me suudame seda üksi, ainult oma jõududele toetudes? [...] Kui ei tule üksi toime, peab abi otsima liitlastest [...] Ameerika Ühendriigid? Jah, kindlasti Ameerika Ühendriigid. Sõjaline, majanduslik, poliitiline hiiglane, kelle otsuste mõju maailma sündmustele on suur. (EPL 30.10.02)

Oma artikli lõpetab Kallas selliste sõnadega: „Aga minu jaoks on täiesti väljakannatamatu mõte, et kunagi, kui Eesti iseseisvus satub vägivaldsesse ohtu, siis võib keegi süüdistada valitsust selles, et me oleme jätnud tegemata midagi riigi säilimiseks olulist“ (EPL 30.10.02). Sarnaselt sõnastas seda hiljem ka Juhan Parts, kes nägi Eesti osalemisel Iraagis olulist rolli Eesti riigi kaitsmisel (PM 31.10.03).

Selle keskset rolli Eesti huvides ei ole ilmselt vaja hakata sisuliselt lahkama või põhjendama, sest on paljuski iseenesestmõistetav ja ei kuulu antud töö uurimisobjektiks. Riigi ja selle rahva jaoks on eelkõige tähtis nende suveräänsus otsuste tegemises ning enesemääramises. Seetõttu võib nõnda sõnastatud huvi võtta kõrgema tasandi tekstiks, mille suhtes hakkame määrama isomorfisust ülejäänud huvide ja hiljem kontrafaktuaalidega.

Kui lähtuda Eesti riigi iseseisvuse ja vabaduse kriteeriumist, siis missuguseid huvisid on võimalik tuvastada (mis mängisid olulist rolli) seoses otsusega toetada USA-d ja ÜKD ning võtta osa Iraagi missioonist? Antud analüüsi jaoks defineerin kolm huvi, mis tulevad hiljem käsitlusele ning mille suhtes proovin luua läbi kontrafaktuaalide alternatiivi. Kõigi nende huvide puhul eksisteerivad erinevad eeldused ja need koosnevad omakorda mitmetest muudest huvidest. Kontrafaktuaali luues modifitseerin kas tervet sõnastust või üht osa sellest ning tuvastan seejärel (toetudes analüüsitud ajaleheartiklitele) võimumehhanisme, mis nende huvide kujunemisel rolli võisid mängida.

Esimese huvi võib sõnastada niimoodi: Eesti huvides on aidata USA-d kui NATO suurimat liiget ning maailma suurimat militaarset jõudu, et tagada abi vajamisel nende toetus. Otsuste tegemise ajal pürgis Eesti aktiivselt NATO liikmeks, et seeläbi saada enda jaoks hädavajalik julgeolekugarantii. USA kui NATO suurim liige mängis ja mängib siiani selles garantiis olulist rolli samamoodi, nagu oli tol hetkel oluline USA toetus, et üldse organisatsiooni liikmeks saada. Nüüdseks juba kuulsaks saanud (kuigi tänapäevaks osaliselt oma õigsuse kaotanud) Lord Ismay iseloomustuses NATOst kui organisatsioonist, mille rolliks on „venelased väljas hoida, ameeriklased sees hoida ja sakslased alla suruda“ (Reynolds 1994: 13) leidub terake tõtt, sest USA kaitsekulutused on suuremad kui kõikide teiste liikmesriikide omad kokku.

Juba eelnevalt tsiteeritud Kallase väljautlemises on selgelt välja toodud, et USAs nähakse kõige võimekamat ja kasulikumat liitlast, keda meil on võimalik omada. Kallas on ka hilisemalt selgelt väljendanud, et „Eesti huve teenib kõige paremini USA toetamine“ (EPL 15.02.03). Toomas Hendrik Ilves märgib oma Iraagi sõja alguses ilmunud arvamusartiklis, et USA on kerkinud maailma ainsaks arvestatavaks sõjajõuks (EPL 20.03.03). Samamoodi käsitleb Lauri Lepik oma arvamusartiklis USA olulist ja positiivset rolli Euroopa stabiilsuse tekkimises ning Eestist Vene vägede väljaviimises, olles samal ajal maailma võimsam riik (EPL 01.11.02). On olemas selge trend, kus USAd nähakse olulisima riigina maailma ja Eesti vabaduse ja stabiilsuse tagamises.

Sellest lähtudes on võimalik defineerida mitu asja, mis peaksid olema Eesti huvides. Üks nendest on kindlasti NATO liikmelisuskriteeriumidest kinnipidamine (nagu nõue 2% riigieelarvest kaitsele kulutada), sest see tagab organisatsiooni kaitsevõime säilimise. Seetõttu on Eesti huvides ka ise kõiki kriteeriume täita (nii enne NATOsse pääsemist, et tagada liikmeks võtt, kui ka peale seda, et tagada jätkuv toetus ning anda head eeskuj). Eesti Välispoliitika Instituudi tollaegne liige Lauri Lepik leiab, et Eesti jaoks on ülioluline pidada kinni NATO kriteeriumidest, et tagada julgeolekualane ajakohastamine ja integratsioon NATOga (EPL 10.03.03).

Teisalt on Eesti jaoks olulised head transatlantilised suhted, mis on NATO säilimise aluseks. Tänu headele omavahelistele suhetele liikmesriikide vahel on ka organisatsioon tervikuna tugevam ning mida tugevam organisatsioon, seda parem Eesti julgeoleku jaoks. Tolleaegne välisminister Kristiina Ojuland nägi, et head transatlantilised suhted on kõige paremaks garanteerijaks julgeolekule ja rahule maailmas (PM 12.11.03). Samamoodi rõhutas tollaegne välisministeeriumi kantsler ja hilisem suursaadik NATO juures, et transatlantilised suhted on NATO jaoks võtmetähtsust omavad (EPL 23.11.02). Jüri Luik leiab omakorda, et Lääne-Euroopa riikide skepsise kadumine/vähenedamine NATO uute suundade ja Iraagi sõja osas suurendab NATO, kui ainsa kahte mandrit ühendava demokraatliku organisatsiooni tähtsust (EPL 21.04.03).

Teise huvina võib sõnastada vajaduse mitte olla suurte riikide kokkulepete ohver. Eestil on sellega ajaloost mitmeid valusaid kogemusi nagu näiteks Molotov-Ribbentropi pakt II maailmasõja eel või sellele eelnenud võõrriikide vallutused Põhja sõja ja Liivi sõja ajal. Olles väikse riigina ümbritsetud suurematest riikidest, on taoline oht pidev ning sellega tuleb julgeolekuküsimustes arvestada. Selle huviga kaasnevad mitmed teised.

Selleks, et mitte olla suurte riikide omavaheliste kokkulepete ohver, on Eesti jaoks vajalik tugev rahvusvaheline süsteem, mis põhineb seaduskuulekusel ja õiglusel. Selleks, et olla selle süsteemi osa, on Eestil vaja kuuluda võimalikult paljudesse klubidesse ja organisatsioonidesse, mis suurendab riigi integreeritust. Urmas Paet tsiteerib oma Riigikogu ees peetud kõnes Robert Cooperit, kes on öelnud, et „Postmodernse riigi jaoks tähendab suveräänsus kohta laua ääres“ (PM 07.06.06). Ilves toob oma välispoliitikateemalises artiklis välja, et Eesti jaoks on oluline iga väiksemgi instrument, mis reguleerib riikide käitumist, sest jõupoliitika ajamine on paratamatult riigi jaoks kahjulik (kuigi selle positsiooniga kaasneb ka mitmeid probleeme, mida me hiljem käsitleme) (EPL 21.03.03). Iivi Masso mainib samamoodi, et: “Rahvusvaheline õigus töötab väikeriikide huvides, jõupoliitika soosib suuri“ (EPL 14.04.03). Ahto Lobjakas nägi tol hetkel, et Eesti eesmärgiks peaks olema integreerumine võimalikult paljudesse suurematesse sõbralikesse struktuuridesse (EPL 12.01.04) Rahvusvahelise süsteemi murenedes suurenevad võimalused suuremate kahepoolseteks kokkulepeteks, millega ei pruugi kaasneda otsene vallutus, vaid mittesoovitud võõrriikide mõjuvõimu suurenemine Eesti asjades ning seeläbi suveräänsuse vähenemine. Selle ohu toob välja Kaido Jaanson, Tartu Ülikooli rahvusvaheliste suhete õppejõud, analüüsides maailma olukorda vahetult peale Iraagi sõja algust (EPL 25.04.03).

Lisaks kaasneb sellega huvi võtta aktiivselt osa erinevatest foorumitest ja läbirääkimistest, mis seda süsteemi kujundavad ning mitte olla passiivne ja jätta sellega võimalus teistele otsuseid üksi teha või mitte tegutseda. Näiteks Ojuland rääkis 2002. aasta sügisel peetud kõnes, et ÜRO jaoks on hädavajalik säilitada oma prestiiž ja olulisus ning sellega ei tohi kaasneda tegevusetus nagu seda oli Rahvasteliidu puhul (PM 23.09.02). Harri Tiido leiab, et Eestil on oma huvide tagamise jaoks vajalik eelistada aktiivset lähenemist välispoliitikale ja esineda iseenda seisukohtadega, mitte lihtsalt vooludega kaasa liikuda ja teistel otsustada lasta (EPL 23.11.03).

Kolmanda huvina näen Eesti vajadust stabiilse maailma järele, kus ei ole häiritud jõudude tasakaal. Seetõttu on Eesti huvides mitte lasta lokaalsetel konfliktidel kasvada regionaalseteks või globaalseteks. Tähtsaks muutub konfliktide või konfliktsete riikide isoleerimine (näiteks sanktsioonide eelistamine või üldiselt pehme võimu kasutamine, sest selle puhul on väiksem tõenäosus muutlikele tagajärgedele).

Seetõttu on Eesti huvides nii see, et maailmas ei oleks globaalset terrorismi kui ka see, et ühelgi konfliktisel või ettearvamatul riigil ei oleks sõjalisi võimalusi kahju teha (seda eelkõige massihävitusrelvade vormis), isegi kui need ohud ei puuduta otseselt Eestit. Võib väita, et sõjajärgne arusaam, et Iraak ilma massihävitusrelvade, Al-Qaeda ja Saddam Husseinita on Eesti jaoks kasulik (kuigi hiljem selgus, et Iraagil puudusid seosed Al-Qaedaga ning ei olnud massihävitusrelvi) osutub antud kontekstis arvestatavaks. Seda mõtet väljendas näiteks ka Ansip, kommenteerides Iraagi sõja jätkamist: „Stabiilsus Iraagis ei ole ainult USA mure, vaid samahästi ka NATO, Euroopa Liidu ning kindlasti Lähis- ja Kesk-Ida probleem kõige laiemalt“ (PM 07.11.05). Sama väljendab ka Mart Laar, leides, et Iraak mõjutab otseselt ka Euroopa tulevikku (PM 05.03.04). Sõja alguses avaldatud Eesti valitsuse deklaratsioonis oli välja toodud ka punkt, et kogu maailma julgeoleku huvides on Iraagi massihävitusrelvade puudumine (EPL 21.03.03).

4.4. Kontrafaktuaalid ja analüüs

Euroopa Liit kui Eesti julgeolekugarantii

Esimese kontrafaktuaali defineerime lähtudes eelnevalt kirjeldatud huvist, mille kohaselt on Eesti jaoks igati kasulik aidata USAd kui NATO suurimat liiget, sest tegemist on parima garantiiga, kui Eestil endal läheb kunagi abi vaja. Iraagi sõjaga kaasnes vastasseis Anglo-Ameerika ja Mandri-Euroopa riikide vahel, mis pani ka Eesti tol hetkel ebamugavasse olukorda. Kuna USA ja ÜK töötasid aktiivselt sõjategevuse alustamise nimel (ja otsisid endale tuge võimalikult paljudelt riikidelt, et legitimeerida seda otsust) ja Saksamaa, Prantsusmaa ning mitmed teised olid avalikult sõjategevuse vastu, tekkis Eestil vajadus otsustada – kas valida emb-kumb pool või jääda konfliktist välja ning selget arvamust mitte kujundada. Kuna Eesti oli samal ajal valmistumas saama ELi ja NATO liikmeks ning selle õnnestumine sõltus otseselt teiste liikmesriikide otsustest, oli valikutega väga palju kaalul.

Esitan väite, et Eesti otsuse kujunemisel, milles võeti selgelt toetav positsioon USA poolel (pälvides sellega Prantsusmaa ja mitme teise Euroopa riigi pahameele (EPL 19.02.03)), nähes sellel kõige paremat mõju oma huvide realiseerimisel, mängisid olulist

rolli võimusuhted ning Eesti riigi jaoks on tegelikult parem siduda ennast julgeoleku tagamisel eelkõige Euroopaga.

Sellise kontrafaktuaali toetuse olulisimaks ilminguks on ilmselt Eesti rahva enda arusaam sellest, kust peaks nende julgeolekugarantii tulema. 2003. aasta sügisel läbiviidud Eurobaromeetri uuring leidis, et küsimusele, kes peaksid otsustama Euroopa kaitsepoliitika üle, vastas 51% eestlastest, et selleks peaks olema Euroopa Liit. Vaid 11% vastanutest leidis, et seda rolli peaks täitma NATO (28% leidis, et seda peaks tegema riik ise). Samamoodi pooldas 78% eestlastest Euroopa Armeed loomist ning 67% näeb, et kaitse- ja julgeolekualased otsused tuleks teha Euroopa Liidus ühisele otsusele jõudes, mitte iga riigi poolt eraldi. 71% leidis, et EL mängib maailmarahu hoidmises positiivset rolli ning vaid 34% ütles sama USA kohta (Candidate Countries Eurobarometer 2003.3). Kõik see kokku annab aimdust sellest, et rahvas näeb peamise julgeoleku ja stabiilsuse garantiina tugevalt integreeritud Euroopat, mitte USA-d.

Erinevuse Euroopa ning (USA poolt domineeritud) NATO vahel sõnastas kõige paremini Ilves (Oluline on märkida, et Iraagi sõda ei alustanud mitte NATO, vaid USA-d pooldanud koalitsioon. Ometi toodi Eesti avalikus diskursuses peamiseks põhjenduseks vajadus toetada oma tulevasi NATO liitlasi, mistõttu ei mängi see eristus meie analüüsi kontekstis nii suurt rolli). Euroopa Liidu edu seisnes tugevasti selles, et võrreldes eelmiste sajanditega suudeti omavahelised probleemid lahendada läbirääkimistelaua taga, millega kaasnes arusaam, et tülisid on võimalik lahendada kasutades ainult diplomaatiat (EPL 20.03.03). Sellega kaasnes aga ka vastumeelsus sõjaliste vahendite suhtes, mistõttu kujunes USAst seda rolli enda kanda võttev riik. Iraagi sõja konflikti põhjendab ta järgmiselt:

Euroopa, vähemalt Lääne-Euroopa, on oma edu saavutanud käitumisega, mis on risti vastu Ameerika kavatsustele. Lisaks on Lääne-Euroopa 50 aastat meele pidanud, et enne teist ilmasõda tõi jõu kasutamine, rahvusvahelise sandarmi roll ning „poliitika jätkamine teiste vahenditega“ 300 aastat ainult häda ja viletsust kaela. Samal ajal, kui USA on öelnud, et „aitab jamast!“, ütleb Euroopa, et jama pole veel alanudki. (EPL 20.03.03)

Ilves kasutab Euroopa ning USA poliitilis-filosoofiliste vaadete eristamiseks Robert Kagani loodud jaotust. Kagan ütles, et ameeriklased on Marsilt ja eurooplased Veenuselt (Kagan 2002). Ilves võtab Kagani mõtte kokku järgmiselt:

Ta väitis, et USA ja Euroopa elavad erinevates välispoliitilis-filosoofilistes maailmades. USA lähtub 17. sajandi briti filosoofi Thomas Hobbesi (1588–1679) arusaamast, et maailm on kuri ja ohtlik, pidevas olelusvõitluse seisundis koht, kus rahvusvahelise õiguse seaduseid ja reegleid ei saa

usaldada ning kus turvalisus ja liberaalse korra kaitse sõltub sõjalise jõu omamisest ja kasutamisest. Pärast 11. septembri rünnakut tunnetavad ameeriklased maailma ohtlikkust eriti teravalt, kuid juba ammu enne terroriakti olid ameeriklased valmis vajadusel sekkuma sõjaliselt. Seda tõestab ka interventsioon genotsiidi peatamiseks Kosovos ja Bosnias. Euroopa, Kagani järgi ja nagu viitab ka Habermas oma essee lõpus, lähtub preisi filosoofi Immanuel Kanti (1724–1804) “Igavese Rahu” mõistest, mis hülgaks jõu kasutamise seaduste ja reeglite ning läbirääkimiste ja koostöö kasuks. Kagani väitel on USA lähenemine paratamatult kinni ajaloo, Euroopa aga “post-ajalooline”. (EPL 17.07.03)

Eesti valitsuse liikmetel, kes tegid otsuseid, mis puudutasid Iraagi missiooni, on väga palju ühist hobbesiliku maailmavaatega. Siim Kallas kasutab oma vastulauses Rein Raua kriitikale väga palju ajaloolisi põhjendusi sellele, miks Eesti toetab USA positsiooni. Ta kirjutab:

Nõukogude väed marssisid Eestisse sisse vaikselt. 1939. aasta oktoobri lõpuks oli siin 20 000 meest. Räägitakse küll, et punaväelastele riigipiiri väravaid avades mõned Eesti sõdurid nutsid. Ent suuremat vastuhakku ei toimunud. [...] Mõte, mis mind vaevab on selline – 1940. aasta ei tohi korduda. [...] Kuid tasub kätte võtta raamatud, mis räägivad Euroopa ja Eesti poliitikute mõtetest ja tegudest 1920ndatel aastatel. Te leiata sealt suurt naiivsust ja veendumust, et sõda kunagi ei tule. (EPL 30.10.02)

Samamoodi kirjutas Eerik-Niiles Kross paar nädalat varem: „George Bush lubas hiljuti peetud kõnes „ei iial enam Muncheneid, ei iial enam Jaltasid“. Võib-olla on USAl piisavalt informatsiooni, et näha Husseinis uut Hitlerit. Võib-olla oleks Iraagi ründamata jätmine sama, mis Hitleri rahustamine 1936. aastal. Võib-olla ei tähendakski rünnakust loobumine rahu meie ajal“ (EPL 08.10.02).

Eesti riigi dispositsioonid on tekkinud ajaloolise kogemuse, mis on näinud sadu aastaid sõdu (ning eriti valusalt on seda kujundanud esimest korda ajaloo teenitud vabaduse kadu II maailmasõja alguses), järel. Kujunenud käitumismuster põhineb arusaamisel, et ilma ise aktiivselt ajalugu meele pidamata ning teistmoodi käitumata, see kordub. Samal ajal, kui Lääne-Euroopa kujunes 20. sajandil suhtelise rahu tingimustes ning oli võimeline looma integreeritud ühiskondi, mis baseerusid läbirääkimistele ja seadustele, kannatas Eesti Nõukogude Liidu okupatsiooni all. Seetõttu nähakse ka hobbesilikus lähenemises ainuõiget viisi Eesti julgeoleku tagamisel ning on seostatud ennast tugevalt USA ja tema huvidega (ühelt poolt ühise väärtusbaasi, teisalt USA mõjuvõimu tõttu). Teatud määral on seda otsust mõjutanud ka umbusk Euroopa riikide suhtes, lähtudes varasemast kogemusest, kus erinevad naabrid on rikkunud kokuleppeid ning pidanud Eesti iseseisvust vähetahtsaks, samas kui USAga puuduvad negatiivsed kogemused ning riik on viimase sajandi jooksul pidevalt Eesti vabaduspüüdlusi toetanud. Seda arvamust avaldas ka Mart Helme, leides, et Lääne-Euroopa riigid on juba alates 16.

sajandist oma Läänemere provintse reetnud ja hüljanud, kuid USA1 on olemas suutlikkus ja poliitiline tahe midagi teha (EPL 28.09.02).

Kuid küsitlused annavad aimu sellest, et rahval on vähemalt mõningal määral alternatiivsed arusaamad sellest, missuguse filosoofilise ideaali poole peaks Eesti pürgima ning mis tegevused sellega kaasnema peaks. Kuigi Euroopa Liit ei oma tõsiseltvõetavat julgeolekuprogrammi ning liikmesriikide sõjaväed jäävad alla USA võimekusele, võib näha suuremat garantiid julgeolekule nii sotsiaalmajanduslikus integratsioonis, mis sellega kaasneb, kui ka Euroopa geograafilises ja ajaloolises läheduses. Seetõttu võib siin kasutada Heymani ideaalvastete kontseptsiooni, tuues esile võimulolijate ja rahva erinevaid arusaamu sellest, mis on parimaks julgeoleku tagajaks – eelistatakse kantilikku lähenemist Hobbes'i olemusvõitlusele. Lõhet nende kahe reaalsuse vahel iseloomustab hästi ka tõsiasi, et julgeolekuteemaliste analüüsitud artiklite seas oli praktiliselt alati mainitud NATO, kuid Euroopa Liitu oli käsitletud vaid üksikutes – avalikku diskursust domineerib julgeolekuteemadel kindlasti NATO.

Protsessi, kus eelistatakse Euroopa Liidule lähenemist üle USA toetamise, täheldati juba osaliselt enne organisatsiooniga liitumist. Mart Linnart kirjutas sellest, kuidas idaeurooplaste USA-lembus väheneb peale liitu astumist. Kasekamp toob Ameerikalembuse põhjuseks meie ajaloolise kogemuse (nagu juba ennegi lahatud) (EPL 27.01.03). Samas artiklis tsiteeritakse ka Euroopa Poliituuringu Instituudi vaatlejat Michael Emersoni, kes näeb selle fenomenis külma sõja jäänukeid ning ennustab lembuse vaibumist siis, kui hirm Venemaa ees väheneb. Euroopa Liiduga liitudes on igapäevane poliitika aina enam seotud Brüsseliga ning oma igapäevastes tegudes liigutakse just selles suunas, isegi kui sõnades vaadatakse endiselt USA poole.

Seega võib öelda, et USA (NATO) versus EL temaatika mängib mõlemal binaarsel koodil, mida enim lähemalt kirjeldasime. Ühelt poolt on tegemist vastuoluga hobbesiliku ja kantiliku poliitika vahel, kus ühel pool on rõhk sõjalisel jõul ning võimu kindlustamisel ning teisel pool pehmel võimul ning õiguse ja õigluse printsiibil, nähes väärtuspõhist lähenemist poliitikas tähtsamana. Teisalt mängib rolli Eesti arusaam sellest, mis kujutab tema jaoks suurimat ohtu (Venemaa), mis ei kattu euroopaliku arusaamaga stabiilsest ja rahumeelsest kontinendist, kus peamiseks ohuks on hoopis siseriiklikud ebastabiilsused ja terrorism.

Autoriteetsus ja manipulatsioon

Lisaks ajaloolistele dispoitsioonidele on võimalik kirjeldada teisi mehhanisme, mille kaudu võim on selle huvi kujunemisel töötanud. Üheks kõige märgatavamaks on ilmselt autoriteedi mõju, mida USA Eesti valitsuse silmis hoiab. See väljendub mitmeti. Ühelt poolt proovitakse USA silmis välja tuua kõiki Eesti tugevusi ja positiivseid aspekte ning mitte rääkida negatiivsetest. Samamoodi hinnatakse kõrgelt ka USA kiitust. Kallase USA visiidi ajal teatab peaministri büroo, et „ei julge eeldada, et sel kohtumisel võib Eesti jaoks midagi ebameeldivat jutuks tulla“ (EPL 04.09.02). Samamoodi teatati, et kõige tähtsamaks kujuneb visiidi käigus tunnustamine ja toetamine (EPL 04.09.02). Niisamuti vaadatakse USAle mingil määral alt ülesse, mida iseloomustab Kallase kirjeldus oma visiidist: „Kallas tunnistas, et läks Valgesse Majja nagu omamoodi eksamile, olles eelnevalt kaalunud vastuse- ja käitumisvariante“ (EPL 06.09.02). Lääne-Euroopa riikide puhul esineb sellist aupaklikkust oluliselt vähem. Kommenteerides Chiraci vihapurset peale seda, kui kümme Ida-Euroopa riiki avaldasid nn. Vilniuse kirjas USA poliitikale toetust, ütles Kallas suhteliselt stoiliselt, et Eesti on oma seisukohta väljendanud ja ei kahetse seda (EPL 19.02.03).

Teine viis, kuidas autoriteetsus väljendub, on Eesti riigi usaldus selles osas, mida USA väidab ning vastuvõtlikkus samastada enda huviseid nende omadega. Kallas mainib samast visiidist rääkides: „Ta seletus tugines veendumusele, mis nähtavasti rajaneb ulatuslikule infole, et Iraagi suunast on ohtu oodata [...] Me usaldame Ameerika Ühendriikide otsustamismehhanismi ega kahtle, et Ameerika kujundab pädeva ja õige otsuse“ (EPL 06.09.02). Seetõttu kaasnes Eesti otsusega minna Iraaki vähene kaalutlemine ja kriitiliselt läbimõtlemine, taandades selle lõpuks lihtsale valikule sellest, kas ollakse USA poolt või mitte (näiteks PM 01.03.04 ja 23.02.09). Läbi oma huvide samastamise pöörati vähem tähelepanu sellele, mis Eesti jaoks võiks tegelikult kasulik olla ja seeläbi võis juhtuda, et tehti ka teistsuguseid otsuseid. Selle võimu kestvat mõju iseloomustab ka see, et kui hilisemalt leidis tõestust, et Iraagil puudusid massihävitusrelvad ning seosed terroristidega, oli Eesti riigi reaktsioon sellele minimaalne. Kui näiteks Taani valitsuse reaktsioon oli hiljem hukka mõista tollaegse valitsuse käitumine, siis Eestis ühtegi tugevat positsiooni ei võetud ning seda dilemma iseloomustab siiaamaani pigem sündmuse ja reageerimise puudumine.

Samade võimumehhanismidega seondub ka Eesti huvi stabiilsest maailmast, kus lokaalsed konfliktid ei kasva suureks ning säilib jõudude tasakaal. Selline eeldus mängis ka suurt rolli selles, et Eesti Iraaki läks. Tolleaegne arusaam Iraagist kui maailma rahule ja vabadusele ohtlikust režiimist, oli peamine argument, mida kasutas USA oma rahva ja teiste riikide veenmiseks sõja olulisuses (kuigi lõppkokkuvõttes töötasid need argumendid ameeriklaste endi peal paremini, kui teiste riikide – valdav osa avalikkusest ja poliitilisest eliidist toetas sõda selle alguses, samal ajal kui USA ei õnnestunud saada suurt toetust ÜROs).

Tuginedes USA autoriteedile, võttis Eesti selle eelduse omaks. Hiljem on aga selgunud, et tegelikult olid sellised väited valed ning teadlikult liialdatud, et suurendada toetust sõjalisele tegevusele (Fawn 2006: 7, 15). Juba vahetult pärast sõja algust tuli päevavalgele, et ÜK luureinstitutsioonid ei olnud rahul Blairi käitumisega, kus ta oli liialdanud väitega, et Iraagil on kindlasti massihävitusraske ning ekslikult öelnud, et neid võidakse ÜK peal kasutada ainult 45 minutiga. Samamoodi reageeris ÜRO inspektor Blix, kelle sõnul ei näidanud USA ja ÜK jagatud luureandmed, et Iraagil selliseid raskeid leiduks ning süüdistas USAd inspeksiooni tegevuse teadlikus takistamises (Fawn 2006: 7). Lisaks jõudis 9/11 komisjoni raport järeldusele, et puudusid igasugused tõendid sidemetest Hussein ja Al-Qaeda vahel, hinnang millega ka Valge Maja lõpuks nõustus (Fawn 2006: 7).

Seetõttu oli tegemist ühelt poolt USA otsese manipulatsiooniga, kus näidati fakte teistsuguses valguses, jäeti osa informatsiooni avaldamata (ja võib-olla isegi teadlikult võltsiti andmeid). Seda selle nimel, et veenda teisi riike, sealhulgas Eestit, et ka nende huvides on Iraaki sõjaliselt vallutada ning viia sisse režiimivahetus. Teisalt, nagu juba ennemgi sai näidatud, oli Eesti valmis kergemini manipulatsiooni ohvriks langema, sest USA positsiooni tajuti selles valdkonnas autoriteetsena.

Selle tagajärg oli tegutsemine oma huvide vastaselt. Kui enne sai näidatud, et Eesti huvides on stabiilne rahvusvaheline süsteem, kus lokaalsetel konfliktidel ei lasta suuremaks paisuda, säilib jõudude tasakaal ning väheneb terrorismi oht, siis Iraagi sõda ei läinud kokku ühegi punktiga. Varasem konflikt Hussein režiimi ja ÜRO vahel küll kadus, kuid selle asemele tuli Iraak, mis on siseriiklikult palju ebastabiilsem ning mis on tegelikkuses suurendanud terrorismi ohtu (Fawn 2006: 6 & Munson 2006: 235).

Samamoodi muutus Lähis-Ida jõudude tasakaal, kus Iraan on hakanud täitma võimuvaakumit, mis Husseinilangemise ja USA vägede lahkumisega tekkis.

Rahvusvahelise süsteemi kasulikkus Eestile

Rahvusvahelise süsteemi stabiilsus on teema, mis vajab eraldi ja põhjalikumalt käsitlust ning mis haakub mitmeti siin peatükis eelnevalt käsitletud huvidega. Eesti jaoks on sellise süsteemi eelistamine üle jõupoliitika kasulik, sest tegemist on väikeriigiga, kes omaks sellisel juhul palju vähem garantiisid enda eksistentsile, sattudes suuremate omavaheliste hõõrdumiste ja kokkulepete ohvriks. Omades tugevat õigussüsteemi, mis reguleerib riikidevahelist käitumist ning millel on piisav legitiimsus, et kammitseda suuremaid riike, saab Eesti palju rahulikumat hingata. Siin aga tõuseb küsimus, et miks otsustas Eesti Iraagi küsimuses sedasama rahvusvahelist süsteemi õõnestada, julgustades USA ühepoolset käitumist ilma ÜRO ja enamike maailma riikide toetuseta?

USA loobus ÜRO peale lootmisest 2003. aasta märtsi alguses, kui sai selgeks, et igasugune sõjategevuse üle hääletamine Julgeolekunõukogus peädib Prantsusmaa ja suure tõenäosusega ka Venemaa vetoga. Kuid soov ja otsus ühepoolset tegutseda, kui ÜRO ei ole valmis tegema nii, nagu USA tahab, oli olemas juba palju varem. Bushi esimesele esinemisele ÜRO peaassamblee ees, kus ta rääkis Iraagi ohtlikkusest, eelnes tugev veenmistöö – võib lausa väita, et ÜRO toetuse saamise mõtte tõi lauale Blair, kelle sõnul see oli ainuke viis, kuidas tema valijad oleksid valmis sõda toetama (Fawn 2006: 2, Hollis 2006: 37, 41). Eesti Päevaleht kajastas paar nädalat enne sõja algust Bushi positsiooni, et kui tegemist on USA julgeolekuga, siis pole neil kellelki luba vaja (EPL 08.03.03). Kõik see iseloomustab, millise meelevõimega oli USA Iraagi probleemile lähenemas ning kui aktiivselt sooviti selle lahendamist.

USA aktiivsus endale partnerite otsimisega lõi olukorra, kus pöörduti Eesti poole, proovides teada saada, kas ollakse nõus USA tegevusi toetama ja seeläbi suurendama olukorra legitiimsust. Ka Eestis tajuti olukorda USA abipalvena, mitte Eesti enda aktiivse püüdlusega oma välispoliitikat kujundada (EPL 17.10.03). Seetõttu tasub Eesti tegevusi mõista pigem reaktsiooni ja mitte pikaajalise strateegiana.

Mis sellise reaktsiooni tingis? Eesti oli juba algusest peale toetav USA seisukohtade osas, kuid samas võib ka väita, et tehti minimaalselt võimalik, et sellist arusaamist kujundada. Heaks näiteks on Vilniuse kiri, kus idee tuli teistelt ning Eesti ei nõustunud täielikult seal esitatud väidetega. Ometi otsustati see allkirjastada, sest ei tahetud näida kui ainuke Ida-Euroopa riik, kes seda ei tee (PM 23.03.13).

Põhiliseks argumendiks sellisele käitumisele toodi siis ning on ka toodud edaspidi põhjendus, et tol hetkel oli Eesti jaoks ülioluline USA ja ÜK, kui kahe suurima NATO liikme toetus liikmelisuse osas ning igasugune tegevus, mis oleks võinud jätta muljet, nagu Eesti ei ole kollektiivsele julgeolekule pühendatud, oleks võinud oluliselt kahjustada Eesti võimalusi organisatsiooni pääsemisel (näiteks PM 01.03.04).

Seetõttu võttis Eesti Iraagi sõja ja NATO liikmelisuse eel sisse tugevalt reaals poliitilise positsiooni, lähtudes kehtivatest jõujoontest ning asudes poolele, kus asusid tugevamad. Selle mõtte sõnastas hästi Harri Tiido, kommenteerides 2013. aasta kevadel toleaegseid sündmuseid (täpsemalt Vilniuse kirja allkirjastamist), öeldes: „Kallas küsis minult, mis on tagajärg. Ma ütlesin, et kui me allkirja ära võtame, siis liigub meie suunas üks suur haamer, kui jätame, liigub meie suunas potentsiaalselt palju väikeseid haamreid“ (PM 23.03.13). Tegemist oli valikuga ühe suure löögi ning potentsiaalselt paljude väikeste löökide vahel.

Sellise valiku tegemine õhnestab paratamatult rahvusvahelise süsteemi legitiimsust, näidates, et selle printsiipidest ja piirangutest pole kasu, kui tekib olukord, kus suuremate riikide jaoks olulised huvid mängu tulevad. Eesti probleemi sellise positsiooni osas kirjeldab ka Ilves: „USAd toetades aitame nõrgestada rahvusvahelist õigussüsteemi, mis on meie tähtsaim diplomaatiline kaitse instrument; hüljates USA, hülgaksime riigi, kes ajalooliselt ja ka alles mõni kuu tagasi NATO tippkohtumisel on kostnud meie eest siis, kui vähesed olid valmis seda tegema, ja kes võidab ka rahvusvaheliste instrumentide toetuseta“ (EPL 21.03.03). Oma pikaajalised huvid ohverdatakse lühiajaliste nimel. Antud juhul kujuneb tähtsaks küsimuseks aga see, kas need lühiajalised huvid kaaluvad üle pikaajaliste tähtsuse.

On raske teha oletusi ning väita tagantjärele, kuidas üks või teine otsus oleks tulevikku mõjutanud. Seetõttu ei ole võimalik teha kindlaid väiteid selle osas, et Eesti alternatiivne käitumine oleks tähendanud NATOst väljajäämist või muid sarnase

magnituudiga tagajärgi. Samas on võimalik kriitiliselt uurida seda, kuidas erinevad võimusuhted võisid tehtud otsustes rolli mängida. Seetõttu on kasulik defineerida antud kontekstis kontrafaktuaal väitega, et Eesti huvides on rahvusvaheline süsteem, mis on tugev, mitte reaalpoliitilistes jõumängudes tugevama poolele asuda. (Enne edasi liikumist on vajalik selgitada ühte aspekti. Sarnase huvi defineerisime ka eelmises alapeatükis Eesti huvina, mistõttu võiks väita, et tegemist ei ole tegelikult kontrafaktuaaliga. Oluline erinevus antud juhul seisneb selles, et Eesti riigi tegelik käitumine vihjab vastupidisele, samas kui eelmises peatükis sai see huvi defineeritud mitte läbi Eesti käitumise, vaid läbi selle, kuidas see sobitub loogiliselt laiemasse pilti Eesti erinevatest julgeolekuhuvidest. Ehk antud juhul on tegemist olukorraga, kus reaalsus erineb sellest, missugune on süsteemi ideaal.)

Siin mängib rolli samasugune vastuolu, mida sai ennem käsitletud olukorras, kus julgeolekutagatisena eelistatakse USA domineeritud NATOt, mitte Euroopa Liitu. Võttes oma tegevusega positsiooni, et rahvusvaheline süsteem toimib ainult nii kaua, kuni tegemist ei ole ekstreemsete juhtumitega, võtab Eesti jällegi hobbesiliku positsiooni oma välispoliitilises reaalsuses. Võib väita, et ideaalis soovitakse näha alternatiivse reaalsuse toimimist, kus on tagatud õigusemõistmine ja tsiviliseeritud konfliktide lahendamine. Kuid nähes reaalsuses ainult ühte võimalust, tegeletakse paradoksaalselt ka oma ideaali õõnestamisega. Mida rohkem lähtub Eesti hobbesilikust positsioonist, seda väiksemaks kujuneb tõenäosus, et alternatiiv võib tulevikus kasulikuks osutada – tegeletakse riigi põhihuvide kahjustamisega, sest jõupoliitikal põhinevas maailmas tekib varem või hiljem olukord, kus Eestil valikuvõimalused puuduvad ja tuleb vastumeelselt suuremate soovide ja huvide järgi talitada.

Ning samasuguses olukorras leidis Eesti ennast ka enne Iraagi sõda. Kuna USA mõjuvõim NATO liikmelisuse üle oli (ja on) niivõrd suur, ei ole tegelikult vaja, et palvega toetada oma Iraagi poliitikat peaks kaasnema otsene või kaudne ähvardus võimalike tagajärgede osas (mis ei välista nende olemasolu). Piisab juba võimalike negatiivsete tagajärgede potentsiaalst. Selle otsuse puhul mängisid rolli needsamad võimumehhanismid, mille eest ideaalis ühistel väärtustel ja õigustel põhinev rahvusvaheline süsteem peaks kaitsema. Võib öelda, et Eesti valikud sattusid väga ebaõnnelikku ajajärku, olles sunnitud tegema otsuseid Iraagi sõja asjus samal ajal, kui teine pool tegi otsuseid selles osas, kui integreeritud rahvusvahelisse süsteemi Eesti

tulevikus on. Siin tehtava lühikese ja paratamatult pealiskaudse analüüsi ning puhtalt ajaleheartiklitest lähtumise puhul ei ole võimalik öelda, kas sellele probleemile leidub selget vastust ning kas antud juhul oli tegemist oma huvide kahjustamisega või mitte.

Kõik antud analüüsis käsitletud huvid on isomorfsed eelnevalt defineeritud kõrgema tasandi huviga. See tähendab, et need rahuldavad kõik eeltingimust, milleks on Eesti riigi ja rahva iseseisvus ja vabadus. Tegemist on teemaga, mis on piisavalt mahukas, et see nõuab korraliku käsitlemise jaoks rohkem ruumi, kui antud töö võimaldab. Seetõttu on siin tehtud analüüs ja järeldused piiratud ja vaid üks osa tervikust. Samamoodi ei ole antud analüüsis leidnud rakendust kogu teoreetiline võimekus, mida on eelnevates peatükkides kirjeldatud. Edasine analüüs nõuaks suurema tervikpildi arvesse võtmist ning lähemat süvenemist Eesti välis- ja julgeolekupoliitilistesse huvidesse, nende tekkeprotsessidesse ning rahvusvahelisse olukorda. Põhjalikum analüüs nõuaks ka mitmekesisema allikmaterjali kasutamist, kui on siin tehtud. Siiski näen, et antud analüüs on piisavalt põhjalik, et täita oma eesmärki, milleks oli loodud teoreetilise mudeli võimekuse testimine.

KOKKUVÕTE

Antud töö eesmärgiks oli täiendada Lukesi teooriat kolmedimensioonilisest võimust läbi kultuurisemiootiliste kontseptsioonide ning demonstreerida selle praktilist rakendust. Lukesi võimuteooria koosneb kolmest dimensioonist. Esimene dimensioon toetub pluralistlikule traditsioonile ning võtab võimu objektiks avalikud konfliktid, milles suuremat võimu omavad huvigrupid jäävad peale. Võimu teine dimensioon, mille teoreetiline alus toetub Bachrachi ja Baratzi töödele, liigub sellest edasi ja uurib ka neid momente kui võimu rakendatakse selleks, et vältida teatud teemade või konfliktide tõstatumist avalikus ruumis. Neid kahte dimensiooni kritiseerides lisab Lukes kolmanda dimensiooni, mis kaugeneb eelnevate liigselt biheivioristlikest lähenemistest ja võtab vaatluse alla selle, kuidas võim vormib meie huvisid ning eksisteerivad latentsed konfliktid, mis ei pruugigi kunagi aktualiseeruda. Lukes eristab objektiivseid ja subjektiivseid huvisid ning analüüsib seda, kuidas toimib võimu varjatud mõju. Kolmanda dimensiooni kontekstis on subjektiivsete huvide puhul tegemist subjekti poolt omaksvõetud huvidega, samal ajal kui objektiivseteks huvideks osutuvad huvid, mis on defineeritud tuvastatud võimusuhetest vabana.

Selleks, et paremini mõista eristust subjektiivsete ja objektiivsete huvide vahel, defineerisin mida me mõistame subjekti all. Semiootiline subjekt eksisteerib läbi omailma ja semiosfääri kontseptsiooni millele tugineb reaalsuse ja semiootilise reaalsuse eristus. Selles kontekstis kujuneb kolmanda dimensiooni analüüsimise rolliks semiootilise reaalsuse tähendusvälja laiendamine. Seejuures ei tohiks mõista objektiivset millegina, mis on subjektiivsest abstraheeritud, vaid subjektiivsete paljususena.

Lukesi kolmandat dimensiooni ja subjektide huvide kujunemist proovisin paremini mõista läbi Juri Lotmani autokommunikatsiooni kontseptsiooni. Meie huvisid mõtestavad erinevad koodid, mis korrastavad olemasolevat informatsiooni ning annavad sellele tähenduslikkuse (koodid ise on asemantilised või liiguvad selle poole). Selles kontekstis tuleks mõista võimu kolmandat dimensiooni kui protsessi, mis avaldab mõju asemantilistele koodidele ning lülitab ennast autokommunikatsiooniprotsessi, jättes subjektile mulje nagu lõpptulemus oleks loomulik.

Varjatud võimusuhte analüüsis on tähtis defineerida võimalik alternatiiv kehtivatele huvidele, ehk kontrafaktuaal. Selle jaoks kasutasin Heymani ideaalvastete kontseptsiooni, mis põhineb arusaamisel, et igal kultuuril on oma filosoofiline ideaal, mille poole pürgitakse ning reaalsus, mis sellest erineb. Seetõttu on võimalik defineerida kontrafaktuaal lähtudes sellest, mida uuritav ühiskond ise peegeldab ja tähtsaks peab. Teine variant on lähtuda Lukesi ja Gramsci lähenemisest, mille järgi võivad erineda subjektide mõtted ja teod.

Lukesi kolm dimensiooni sobitasin Lotmani semiosfääri kontseptsiooni, kus esimene dimensioon esineb tuumas ehk avalikus sfääris, teine dimensioon perifeerias, kus tegeletakse aktiivse tähendusloomega ning kolmas dimensioon paikneb semiosfääri piiril, olles osaliselt vaadeldavas semiosfääris, kuid suuresti võõrsemiootiline. Selleks, et laiendada subjekti semiosfääri piire ning suuendada tähendusvälja, on vaja tõlkida võimusuhte võõrsemiootiline osa vaadeldava semiosfääri keelde.

Lähtudes kultuurisemiootikast kirjeldasin protsessi, mis kontrafaktuaali defineerimiseks on vajalik läbida. Selleks peab omama ülevaadet vaadeldava semiosfääri struktuurist, osata kirjeldada adekvaatselt tuuma ja perifeeria erinevusi ning anda ülevaate peamistest keeltest ja koodidest, mis on kasutusel. Kriitiline on tuvastada millise semiosfääri kuuluva aspektiga on mõlematpidi kujunenud huvid isomorfsed, mis tõestab kontrafaktuaali asjakohasust. Selle jaoks on vaja samal ajal uurida võimu toimimismehhanisme – seetõttu ei saa üks uurimisprotsess eelneeda teisele, vaid need peavad käima samaaegselt, täiendades teineteist. Isomorfsuse leidmiseks on mitmeid viise: Saab kasutada Heymani meetodit või võib lähtuda Gramsci ja Lukesi lähenemisest. Lõpuks peab tõlkimisprotsessi tulemusena saama kirjelduse, mis on „inimesestatud“ ja omaksvõetav semiosfääri poolt.

Tegeledes semiosfääri tõlkimise protsessiga peab uurija tajuma teravalt oma rolli uute tähenduste kujundamisel ning vastutust, mis kaasneb uute, siamaani varjus olnud huvide paljastamisega. Vaatleja muutub ise osaks sellest kultuurist, mida ta kirjeldab, kujundades ümber süsteemi semiootilist tähenduslikkust. Sellise protsessi tulemusena võib vaatleja muuta kehtivaid võimusuhteid ja nende dünaamikat ning see muutus võib ulatuda palju kaugemale vaadeldavast probleemist. Samamoodi võib muutuda semiosfääri sisemine struktuur ning tuuma, perifeeria ja piiri vahetõke ning asukoht.

Kolmandas peatükis kirjeldasin erinevaid võimumehhanisme ja nende avaldumisvorme. Lähemalt tuleb käsitlusele Bachrachi ja Baratzi viis kategooriat (manipulatsioon, autoriteet, sundimise-, jõu- ja mõjuvõim), Lukesi mitte-sündmuse kontseptsioon ja argumendi (ratsionaalsuse) võim. Igaihe puhul tõin välja nende peamised omadused ning erinevad võimalused, kuidas need reaalses ühiskondlikes protsessides võivad avalduda. Eesmärgiks ei ole anda kõikehõlmavat süsteemi võimumehhanismidest, vaid kirjeldada erinevaid levinuid mehhanisme, mis võivad eksisteerida.

Neljandas peatükis rakendasin eelnevalt kirjeldatud teooriat, analüüsis 160 artiklit Eesti suurimates päevalehtedes Eesti Iraagi missioonist ning konteksti, milles otsustati Iraagi sõjast osa võtta. Oma analüüsis andsin ülevaate peamistest sündmustest, mis Iraagi sõjani viisid ning otsustest, millega Eesti seotud oli. Seejärel käsitlesin peamiseid koode, mis mõjutasid Eesti riigi otsust antud küsimuses. Eesti põhilise huvina defineerisin riigi ja rahva iseseivuse ja vabaduse. Sellest huvist lähtudes defineerisin erinevad isomorfsed huvid, millest Eesti oma otsustes lähtus ning sellega isomorfsed kontrafaktuaalid. Koos kontrafaktuaalide kirjeldamisega analüüsisin erinevaid võimumehhanisme, mis otsuste kujunemises rolli mängisid.

Empiirilise analüüsi peamisteks tulemusteks oli:

- 1) Eesti alternatiivseks huviks on julgeoleku tagamine läbi Euroopa Liidu süsteemi, mida väljendab ka rahva eelistus tugineda julgeolekuküsimustes pigem Euroopa Liidule mitte USA domineeritud NATOle.
- 2) Eesti huvide kujunemist Iraagi sõja küsimustes mõjutasid oluliselt ajaloolised dispositsioonid, mis sundisid seda oma otsustes lähtuma hobbesilikust reaalsusest ning seetõttu ei suudetud lahata olukorda ja võimalikke huvisid kantilikust vaatepunktist.
- 3) Eesti valitsuse poolt tajutud USA autoriteetsus ning USA poolt kasutatud manipulatsioon vähendasid oluliselt Eesti võimekust hinnata oma huvisid kriitiliselt ning kalduti samastama USA huvisid enda omadega.
- 4) Eesti jaoks on kasulik tugev rahvusvaheline süsteem, mis rajaneb õigusel ja õiglusel. Eesti asus tol ajahetkel dilemma ees, mis sundis valima ühelt poolt käitumise vahel, mis võimaldaks suurendada integratsiooni rahvusvahelisse süsteemi, kuid vähendada selle süsteemi legitiimsust ning teisalt ohustada oma võimalusi sellesse süsteemi kuuluda, kuid samal ajal tugevdada selle aluseid.

Tegemist on teemaga, mis on piisavalt mahukas, et see nõuab korraliku käsitluse jaoks rohkem ruumi, kui antud töö võimaldas. Seetõttu on siin tehtud analüüs ja järeldused piiratud ja vaid üks osa tervikust. Samamoodi ei ole antud analüüsis leidnud rakendust kogu teoreetiline võimekus, mida on eelnevates peatükkides kirjeldatud. Edasine analüüs nõuaks suurema tervikpildi arvesse võtmist ning lähemat süvenemist Eesti välis- ja julgeolekupoliitilistesse huvidesse, nende tekkeprotsessidesse ning rahvusvahelisse olukorda. Samamoodi nõuaks põhjalikum analüüs mitmekesisema allikmaterjali kasutamist kui on siin tehtud. Siiski näen, et antud analüüs on olnud piisavalt põhjalik, et täita oma eesmärgi, milleks oli loodud teoreetilise mudeli võimekuse testimine.

Kultuurisemiootika aitab kompenseerida mitmeid Lukesi muidu väga kasuliku teooria puudujääke ning nende kahe poole ühendamise võimaldab luua metodoloogia, mis on piisavalt dünaamiline ja selgestruktuuriline, et võimaldada varjatud võimusuhte sügavamalt analüüsi. Seda tõestab ka töö empiiriline uurimus, milles oli võimalik lühikese mahu ja piiratud allikmaterjali juures teha mitmeid sisulisi järeldusi. Kindlasti nõuab teooria veel edasist testimist ning ideaalis peaks iga empiirilise analüüsiga kaasnema põhjalikum ülevaade uurimisprobleemist ning selle sisust.

KASUTATUD KIRJANDUS

Ahonen, Pertti (1987). Semiotics of Politics and Political Research. *Semiotische Berichte* 11(2): 143–157.

-(1993). Tracing the Semiotic Boundaries of Politics. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Bachrach & Baratz (1970). Power & Poverty: Theory and Practice. New York: Oxford University Press.

-(1962). Two Faces of Power. *The American Political Science Review*, vol.56, issue 4:947-952.

Baggini, Julian (2013). I Still Love Kierkegaard. *Aeon Magazine*, 06.05.13.

Crenson, Matthew (1971). The Un-Politics of Air Pollution: A Study of Non-Decisionmaking in the Cities. Baltimore: The John Hopkins Press.

Dahl, Robert (1957). The Concept of Power. *Behavioral Science*, 2(3) July: 201-215.

Fawn, Rick; Hinnebusch, Raymond (2006). The Iraq War: Causes and Consequences. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Fawn, Rick (2006). The Iraq War: Unfolding and Unfinished. *The Iraq War: Causes and Consequences*, 1-20.

Flockhart, Trine (2006). Trans-Atlantic Relations After the War in Iraq: Returning to – or – Departing from – 'Normal Politics'? *European Security After Iraq*, 13-36.

Foucault, Michel (2011). Teadmine, võim, subjekt: valik räägitust ja kirjutatust. Tallinn: Varrak.

Gramsci, Antonio (1971[1926-1937]). Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci. Toimetanud Q. Hare & G. Nowell-Smith. London: Lawrence & Wishart.

Greimas Algirdas (1982). *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*. Bloomington: Indiana University Press.

Haugaard, Mark (2010). Power: A Family Resemblance Concept. *European Journal of Cultural Studies*, 13(4):419-438.

Hersh, Seymour M. (2005). *Chain of Command: The Road from 9/11 to Abu Ghraib*. New York: HarperCollins.

Heyman, Josiah (2003). The Inverse of Power. *Anthropological Theory*, 3(2):139-156.

Hollis, Rosemary (2006). The United Kingdom: Fateful Decision, Divided Nation. *The Iraq War: Causes and Consequences*, 37-48.

Howorth, Jolyon (2006). France: Defender of International Legitimacy. *The Iraq War: Causes and Consequences*, 49-60.

Kagan, Robert (2002). *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*. New York: Random House.

Lotman, Juri (1999). *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund.

-(2005). *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Olion.

-(2006[1990]). *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion.

-(2011). *Kultuuritüpoloogiast*. Tallinn: Avatud Eesti.

- *Tekst ja kultuuri mitmekeelsus*. Online. Kättesaadav <http://kodu.ut.ee/~silvi11/lotmanitolked/tekstjamitmek.htm>, 2013.

Lukes, Steven (2005 [1974]). *Power: A Radical View*. Great Britain: Palgrave MacMillan.

Monticelli, Daniel (2008). *Wholeness and Its Reminders: Theoretical Procedures of Totalization and Detotalization in Semiotics, Philosophy and Politics*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Munson, Henry (2006). Islamic Militancy. *The Iraq War: Causes and Consequences*, 235-246.

Petrilli, Susan (2006). Identity and Difference in Politics Among Nations. *Semiotica* 159(1/4): 75–91.

Polsby, N. W. (1963). *Community Power and Political Theory*. New Haven: Yale University Press.

Randviir, Antti (2010 [2004]). *Ruumisemiootika: tähendusliku maailma kaardistamine*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Reynolds, David (1994). *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives*. New Haven: Yale University Press.

Selg, Peeter (2011). *An Outline for a Theory of Political Semiotics*. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Srinivas, M. N. (1962). *Caste in Modern India and Other Essays*. London: Asia Publishing House.

Zunes, Stephen (2006). The United States: Belligerent Hegemon. *The Iraq War: Causes and Consequences*, 21-36.

Terriff, Terry (2006). Fear and Loathing in NATO: The Atlantic Alliance After the Crisis Over Iraq. *European Security After Iraq*, 37-64.

Uexküll, Jakob Von (1982 [1940]). The Theory of Meaning. *Semiotica*, 42(1): 25–82.

Ventsel, Andreas (2009). *Towards a Semiotic Theory of Hegemony*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Dokumendid

Eesti Vabariigi Põhiseadus (1992). Eesti: Riigi Teataja.

Candidate Countries Eurobarometer 2003.3 (2003). Brussels: European Commission.

Ajalehtede Artiklid

Eesti Päevaleht

(04.09.02) Ammas, Anneli. Kallas kohtub Bushiga.

(06.09.02) Kalamees, Kai. Bush kiitis Eesti edu.

(23.09.02). Ojuland: Iraak peab tingimusteta täitma ÜRO resolutsioone.

(28.09.02) Helme, Mart. Eesti teevalik Euroopa ja USA vesikivide vahel.

(08.10.02) Kross, Eerik-Niiles. Rünnak enesekaitseks.

(30.10.02) Kallas, Siim. Vaata raevust kaugemale.

(01.11.02) Lepik, Lauri. Tere tulemast Uude Maailma.

(23.11.02) Tiido, Harri. Eesti NATO liikmena.

(27.01.03). Pärast liitumist EL-iga hakkab idaeurooplaste USA-lembus vähenema.

(31.01.03) Kopli, Kaivo. Kaheksa Euroopa riiki asusid USA poolele.

(05.02.03). Eesti koos üheksa riigiga avaldab toetust USA-le.

(15.02.03) Kalamees, Kai. Parteid ulatasid sõja eel sõbrakäe.

(19.02.03) Suurkask, Heiki. Chirac: Ida-Euroopa õppigu vaikima.

(10.03.03) Lepik, Lauri. Uute olude välispoliitika.

(20.03.03) Ilves, Toomas Hendrik. Sõda on poliitika jätkamine teiste vahenditega I: Kuidas Euroopa ja USA on jõudnud Iraagi sõja õhtule.

(21.03.03). Valitsuse seisukohad sõjast.

(21.03.03). Ilves, Toomas Hendrik. Sõda on poliitika jätkamine teiste vahenditega II: Maailmakord pärast Iraagi sõda.

(14.04.03) Masso, Iivi. Majandussõda võõral pinnal.

(21.04.03) Luik, Jüri. Suurte võimaluste hetk.

(25.04.03) Jaanson, Kaido. Aeg kohendada paradigmasid.

(17.07.03) Ilves, Toomas Hendrik. Taassünni ajalooline valu.

(17.10.03). Juhtkiri: Vaba sundvalik.

(12.01.04) Lobjakas, Ahto. Peata Eesti.

(23.02.09) Mölder, Holger. Iraagi operatsioon- kas vigade parandus või fataalne eksisamm?

Postimees

(31.10.03) Sildam, Toomas. Peaminister: Eestil pole välismissioonidest pääsu.

(12.11.03) Bahhovski, Erkki; Sildam, Toomas. Välisminister Kristiina Ojuland: tegelik oht Eestile on praegu mujal kui Venemaa rakettides.

(29.02.04). Sven Mikseri sõnul tuleb eesti sõduritel Iraagis jätkata.

(01.03.04). Juhtkiri: Kibedalt meie enda sõda.

(05.03.04) Laar, Mart. Kuidas Iraagis toimuv Eestit mõjutab.

(15.04.04) Mattheus, Ülo. Iraagi-missioon leidis vähem toetust kui mullu.

(08.11.04) Sildam, Toomas. Juhan Parts: me ei saa Iraagis alustatud pooleli jätta.

(07.11.05) Kuimet, Peeter. Keskerakonna ja Rahvaliidu Iraagi-otsus sõltub ÜRO mandaadist.

(07.06.06) Paet, Urmas. Eesti peab endale alati aru andma, et me ei ole superriik.

(23.03.13). Tiido: Eesti toetus kiri Iraagi sõjale kirjutati valmis Washingtonis.

Describing Power's Influence – Subjective and Objective Interests in Latent Conflicts

SUMMARY

The aim of this work is to expand and improve Steven Lukes' theory of three dimensional power. This is mainly done through concepts and methods from cultural semiotics. Lukes' theory has many problems, when analysing the hidden effect of power. He leaves many key concepts (like interests, the subject and the formulation of interests) either ambiguous or gives unacceptable and vague descriptions. He also does not give a clear method of how alternative interests in subjects should be formulated. The aim of this work is to overcome these difficulties and create a modified and more complete model that can be used effectively in analysing various phenomena.

In the first chapter I give an overview of Lukes' theory and expand on different concepts that need to be understood further, before moving to the methods of analysis. I define the subject as a semiotic subject, capable of both being influenced by outside forces and also acting on itself. Through understanding the semiotic subject we can also understand Lukes' differentiation between objective and subjective interests. These can be understood through the concepts of reality and semiotic reality where the first is defined as the maximal possibility of understanding (through the concept of *Umwelt*) and the second one as the field of meaning that the subject has (through the concept of the semiosphere). The process of shaping interests can be described through the process of autocommunication, where different interests become asemantic and are therefore solidified in the consciousness of the subject.

In the second chapter I explore different possibilities of defining the relevant counterfactual. For this I present two possibilities: The first is Heyman's concept of counterideals and the second one Gramsci's and Lukes' concept of difference between thought and action. I also use the concept of translation to create a step by step process

through which an effective counterfactual can be established that is connected to the cultural reality of the researched subject. In the third chapter I present various mechanisms through which power can be exercised and provide ways and examples how it can be seen and described in real phenomena.

In the last chapter I present an empirical study to test the method devised in previous chapters and see its effectiveness. For this I chose to analyse the Estonian involvement in the Iraq war, more precisely the context and process through which the decision to be involved was made. I give an overview of the main events relating to the decision of war and provide the main codes that played a role in forming the Estonian decision. Then I move on to define the basic interest of the country through which all the other interests are described. This is the goal to preserve the independence and freedom of the country and its people. I move on to describe various interests that were observed. In the second half of the study I define counterfactuals to these interest and analyse how different mechanism of power influenced these.

The main results were the following: The Estonian people see the European Union as the bigger provider of security; The formation of Estonian interests relating to the war were heavily influenced by historical dispositions; The interplay of authority and manipulation created a situation where the interests of the US were also perceived to be the interests of Estonia; Estonia faced a dilemma, where on the one hand they had to destabilize the international system in order to become a part of it and on the other hand they had a chance to reinforce the stability of the system while risking its own participation in it.

The empirical study proved that the method advanced in this thesis is useful in analysing real phenomena. To further test and advance this method, a more thorough study should be made.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Rao Pärnpuu (sünnikuupäev: 15.02.1991),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Võimu mõjude kirjeldamine – objektiivsed ja subjektiivsed huvid latentsetes konfliktides,“ mille juhendaja on Andreas Ventsel,
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 31.05.2013.